

From Father to Son: The Inheritance of the Spiritual Leadership of the Jewish Communities in the Early Middle Ages / ירושת אבות בהנהגה הרוחנית של קהילות ישראל בימי הביניים המוקדמים

Author(s): אברהם גרוסמן and A. Grossman

Source: *Zion* / 1985 / תשמ"ה, ציון, Vol. נ, JUBILEE VOLUME (1935-1985) / ספר היובל (תשמ"ה / 1985), pp. 189-220

Published by: Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23559936>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* / ציון

ירושת אבות בהנהגה הרוחנית של קהילות ישראל בימי הביניים המוקדמים

מאת אברהם גרוסמן

חידוש גדול נתחדש בעולמו הרוחני-חברתי של בית ישראל בראשית ימי הביניים: הוכרה ונתגשמה בפועל זכותם של בנים לרשת את מקום אבותיהם בהנהגה הרוחנית. זאת, גם כאשר נמצאו חכמים אחרים אשר לפי כישוריהם היו ראויים יותר לשמש בתפקיד זה. בראש ובראשונה באה תופעה זו לידי ביטוי בהורשת משרת ראשות הישיבה לבני משפחתו של הגאון, אך בהדרגה היא התרחבה והתפשטה גם אל משרות אחרות בהנהגה הדתית-רוחנית של הציבור היהודי¹.

1 על אף חשיבותה הרבה של התופעה, הן לתולדות חיי הרוח והן לתולדות חיי החברה של עם ישראל בימי הביניים, לא נחקר הנושא עד עתה. מן המעט שנכתב עליו ראוי להזכיר את דבריהם של ל' גינצבורג, להלן, הערה 10: של ש' אסף, להלן, הערה 7; ושל ש"ד גויטיין, להלן, הערה 6. מציאות זו אופיינית למצב המחקר בכללו בתחום זה. מועט הוא העיסוק במבנה המשפחה היהודית באירופה בימי הביניים, ובמקומה בחברה. (ביחס לכמה מארצות האסלאם, זכינו לאחרונה במחקרו המקיף של ש"ד גויטיין [להלן, הערה 6]). הדבר בולט ביתר שאת על רקע המקום המרכזי שתופס נושא זה בשנים האחרונות בחקר ההיסטוריה של עמי אירופה, וזאת מאספקטים שונים: חברתיים, כלכליים, דימוגרפיים ותרבותיים. ראשי המדברים בו הם היסטוריונים צרפתיים וגרמניים, וביניהם כמה מטובי החוקרים בדור זה. אחד הממצאים המאלפים של מחקרים אלה הוא המקום החשוב שיוחד לכמה משפחות מיוחסות, שנמנו על האצולה המקומית, בחיי החברה והכלכלה בכל ארצות אירופה, ובמיוחד בחלקה הצפוני והמערבי.

הדעה ששלטה במחקר בעבר, כי התגבשות תאי המשפחות הללו ככוח פוליטי וחברתי מאוחרת היא (המאות ה"ג-ה"ד), וכי היא באה כתגובה לעליית מעמד העירוניים ואיגודי האימנים וכניסיון ליצור מעמד של כוח נגדי, נתגלתה כמוטעית. לאחרונה תוארו שושלות גינאלוגיות של כמה משפחות מיוחסות מנהיגות, שראשיתן באחוות כפריות והמשכן בערים. בכמה מקרים ניתן לעקוב אחרי צאצאיהן ומקומם המועדף בחברה, מראשית התקופה הקארולינגית עד למאה ה"ב, ואף לאחריה. אמנם, אין הקבלה מלאה בין כוחה של המשפחה המיוחסת בחברה האירופית הכללית ובין זה שבחברה היהודית. בקהילות ישראל ניתן לפעמים למשפחות המיוחסות מעמד בכיר של הנהגה גם בתחום חיי הרוח, פונקציה שמולאה באירופה הנוצרית, בתקופה הנידונה כאן, בעיקר על ידי נזירים וכמרים. אמנם, היו משפחות מיוחסות שנטלו תחת חסותן כנסיות ומנזרים, אך מנגד חברה לעתים קרובות הכנסייה עם המלכות, במגמה לצמצם את כוח השפעתן של אותן משפחות. עם זאת, קשה להניח כי מתן זכויות יתר למספר משפחות מיוחסות מנהיגות בחברה האירופית לא השאיר את אותותיו בקהילה היהודית, לפחות בתודעת הבריות. הדעת נותנת, כי ההתפתחות המקבילה בקהילה היהודית של אותן משפחות מיוחסות, בעיקר בתחום המדיני והכלכלי, הושפעה במידה מסוימת מן המציאות הכללית בסביבתם. כמה מן המחקרים על המשפחה בחברה האירופית, שיש להם השלכה על נושא דיוננו כאן, נזכרים להלן. חשיבות מיוחדת יש לשניים מהם: J. Heers, *Le clan familial au Moyen Age*, Paris 1974. במהדורה האנגלית (*Family Clans in the Middle Ages*, Amsterdam 1977) הוכנסו תיקונים

הורשת ההנהגה הרוחנית באה לידי ביטוי תחילה בישיבות של ארץ ישראל ושל בבל, וכעבור כמה דורות נתנה את אותותיה בחיי הרוח של כמה מקהילות ישראל במזרח ובמערב. לא מצינו תופעה זו במקרא, בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד². מלכות, נשיאות וכהונה הורישו אבות לבניהם, אך לא את כתרה של תורה, שהיה מונח ב'קרן זווית', וכל הרוצה ליטלו מזומן היה לעשות כן. אמנם, לאחר שנכרכה בארץ ישראל ההנהגה הרוחנית עם הנשיאות ירשו לעתים בפועל בנים את מקום אבותיהם, אך הדבר בא להם בשל שימוש בנשיאות ומכוחה שלה.

במקורות חז"ל ובספרות התנאים והאמוראים לענפיה השונים לא מוכרת זכות זו של בנים לרשת את מקום אבותיהם בהנהגה הרוחנית, מה שאין כן לגבי בניהם של פרנסי קהל³, וגם בפועל לא מצינו כי בנים ירשו את מקום אבותיהם בראשות הישיבה. הגדול בתורה ובחכמה מִבֵּין בני הישיבה הוא שנתפס כאיש הראוי בדרך כלל למלא את מקומו של ראש הישיבה. ייחוס וזכות אבות שימשו אמנם גורמים רבי ערך; לבניהם של חכמים היה במקרים רבים

קלים, ואליה רומזות ההפניות דלהלן. G. Duby, *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Paris 1978 (המהדורה האנגלית: *The Three Orders*, Chicago 1980). הר דן בספרו בראשית התגבשותם של תאי אב מיוחסים, שמקורם באצולה הכפרית ולאחר מכן עקרו לערים. הוא תיאר את דפוסי ארגונם, את קשרי הסולידאריות שבתוך המשפחות, ואת כוחם החברתי, הצבאי והכלכלי. מסקנתו בסיום מחקרו היא חד משמעית: 'Clearly, historians who study material or spiritual medieval civilizations cannot ignore the numerous and complex family groups and their influence on society and on attitudes' (שם, עמ' 250). ה'רבה להתבסס על מחקרים רגיונאליים שונים של היסטוריונים צרפתיים, גרמניים, אנגליים ואיטלקיים, ויצר תמונה משווה כוללת של ארצות אירופה כולן. מכאן הערך הרב שיש לחיבורו זה גם לחקר תופעות מקבילות של המשפחה היהודית באירופה. הוא אף משמש רקע נאות לא רק לבדיקת דפוסי המשפחה היהודית באירופה ככלל, אלא גם בדיון בכמה מן ההבדלים שהיו בנושא זה בין קהילות ישראל באירופה הצפונית ובין אלה שבאירופה הדרומית.

2 מצינו אמנם במקרא את 'בני הנביאים', אך מהקשרם של הדברים משמע, כי המדובר בחוג חברתי מסוים, בתלמידים ששימשו לפני הנביאים, ולא בבנים ממש. ראה גם: ב' אופנהיימר, 'נבואה', אנציקלופדיה מקראית, ה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 690-730, ובמיוחד עמ' 702-703. גם המינוי שמינה שמואל את בניו לשופטים בבאר-שבע (שמואל א ח א-ג), אין בו לבדו כדי לסתור את דברינו אלה, ובמיוחד כאשר המדובר במישרה של הנהגה ציבורית. על כל פנים, בבואנו לבדוק את השתלשלות האירועים בימי הביניים, עיקר השוואתנו אגב בדיקת ההתפתחות היא, כמובן, עם התקופה הארוכה שקדמה לה, תקופת המשנה והתלמוד. היא אשר הורישה דפוסי הנהגה מדינית ורוחנית לדורות, או לפחות השפיעה עליהם השפעה רבה.

3 'הוא ובניו – שאם מת [המלך] בנו עומד אחריו. ואין לי אלא זה בלבד, מניין לכל פרנסי ישראל שבניהם עומדים תחתיהם? תלמוד לומר: הוא ובניו בקרב ישראל, כל שהוא בקרב ישראל בנו עומד תחתיו' (ספרי דברים, פרשה קס"ב, מהדורת פינקלשטיין, ניריורק תשכ"ט², עמ' 212-213). אמנם הרמב"ם ניסח דברים אלה בצורה כוללת יותר: 'ולא המלכות בלבד אלא כל השרות וכל המינויין שבישראל ירושה לבנו ולבן בנו עד עולם, והוא שיהיה הבן ממלא מקום אבותיו בחכמה וביראה' (משנה תורה, הלכות מלכים, א ז). אפשר שנכללת בניסוח זה גם מישרה של הנהגה רוחנית (והתלבטו בכך חכמי ישראל בדורות מאוחרים יותר. מדבריו של הרמב"ם במקומות אחרים עולה, שהוא לא ראה בהוראת תורה לא שררה ולא מינוי. אך אין עניין זה נוגע לדיוננו כאן). בין כה ובין כה, אין קביעה זו מצויה במקורות התלמוד עצמו. מובן שהדברים שנאמרו כאן על ידינו אינם חלים על הנשיאות בארץ ישראל, שאיחדה בידה הנהגה מדינית ורוחנית יחדיו.

מעמד מיוחד של כבוד, הערכה וגם זכויות יתר, במיוחד בישיבה הארץ ישראלית ובמידה מסוימת גם בישיבה הבבלית, אך בשום פנים לא היתה להם זכות של ירושת מישרות אבותיהם. בדינו אף ידיעות על תנאים ואמוראים שזכו לכתר של תורה, ומהם אף למישרה הרמה של ראשות ישיבה בזכות עצמם, למרות שנמנו על דלת העם. שניים מגדולי התנאים, ר' עקיבא ור' מאיר, הם דוגמאות מובהקות לכך. עובדה מכרעת בדיונונו זה היא, כי למעט מקרה אחד, לא מצינו בנים של ראשי הישיבות בבבל ששימשו גם הם בתפקיד זה⁴. מאחר שהמדובר בתקופה ארוכה ובמשך דורות הרבה, ראוייה עובדה זו לשמש הוכחה חד משמעית לאי־הכרה בזכויות הבנים לרשת את מקום אבותיהם בהנהגה הרוחנית עד לתקופת ימי הביניים. את דבריהם של אמוראי בכל בדבר ירושת התורה ניתן אפוא להחיל גם על המנהיגות הרוחנית הציבורית, אף אם לא נתכוונו לכך במקורם: 'ומפני מה אין מצויין ת"ח לצאת ת"ח מבניה? אמר רב יוסף שלא יאמרו תורה ירושה היא להם. רב ששת [שישא] בריה דרב אידי אומר כדי שלא יתגדרו על הצבור' (נדרים פא ע"א).

ירושת מקום האבות בהנהגה הרוחנית היא רבת משמעות, ובמספר מרכזים היתה לה השפעה מרובה לא רק על החיים בישיבה, אלא גם על מבנה החברה היהודית כולה, ובמיוחד על שכבות העילית שבתוכה. לעתים ניכרו אותותיה גם בתחומים שלא היו קשורים במישרין עם ההנהגה הרוחנית עצמה. הגורמים שהביאו לשינוי זה, היקף התופעה במרכזים השונים עד המאה ה'א' ותוצאותיה, הם נושא דיונונו.

א. ארץ ישראל ובבל

1. הישיבה הארץ ישראלית וישיבות בבבל

העדות הברורות הראשונות על תולדותיה של הגאונות הארץ ישראלית שהגיעו אלינו הן מן המאה ה'ט'. מהן עולה, כי תופעה זו של הורשת מישרת ראשות הישיבה בארץ ישראל היתה כבר מקובלת באותה עת. נראה, כי ראשיותיה קדומות בהרבה, כפי שיידון להלן. ההורשה נהגה עד סוף התקופה הערבית, סמוך לכיבוש הצלבני שבסוף המאה ה'י"א. ראשות הישיבה היתה נחלתן של שלוש משפחות (משפחת בן מאיר ושתי משפחות הכהנים). ולא זו

4 רב אשי ובנו מר. מעמדם של בני החכמים – ולעתים מעמדם המועדף בתחומים שונים – נידון מספר פעמים בספרות המחקר. ראה: ג' אלון, 'בניהם של חכמים', מחקרים בתולדות ישראל, ב, תל אביב תשי"ח, עמ' 58–72; א"א אורבך, 'מעמד והנהגה בעולמם של חכמי ארץ ישראל', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ב (תשי"ט), עמ' 48 ואילך; מ' בר, 'בניו של משה באגדת חז"ל', בראילן, יג (תשל"ו), עמ' 149–157; הנ"ל, 'בניו של עלי באגדת חז"ל', בראילן, יד–טו (תשל"ז–תשל"ח), עמ' 79–93; ר' קימלמן, 'ר' יוחנן ומעמד הרבנות', שנתון המשפט העברי, ט–(תשמ"ב–תשמ"ג), עמ' 329 ואילך; במקומות שונים בספרו של ש' ספראי, ארץ ישראל וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד (אסופת מחקרים), ירושלים תשמ"ד. המציאות בישיבות בבבל בתקופה האמוראית נידונה לאחרונה על ידי י' גפני, בכנס: כהונה ומלוכה, יחסי דת ומדינה בישראל ובעמים, הכנס השמיני להיסטוריה, מרכז זלמן שז"ר, תשמ"ג. הדברים יראו אור בקרוב.

5 ראה: ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 25–33; מ' גיל, 'לתולדות גאוני ארץ ישראל', תרביץ, מד (תשל"ה), עמ' 144–150; הנ"ל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, א–ג, ירושלים תשמ"ג; א, עמ' 533 ואילך.

בלבד, אלא שבדרך כלל ירשו בנים את מקום אבותיהם בראשות הישיבה מיד לאחר פטירתם. מצינו אף מקרה שהגאון הארץ ישראלי מינה את בנו האחד לאב בית הדין (המישרה השנייה בחשיבותה בהירארכיה שבישיבה הארץ ישראלית), ואת בנו האחר למישרה הבאה אחריה מבחינת מעלתה: 'השלישי בחבורה'. כן עשה ר' אליהו הכהן בסוף המאה ה"א, במנות את בנו אביתר לאב בית הדין (דהיינו ליורשו) ואת בנו יוסף ל'שלישי'. הישיבה הפכה אז למעין נחלה משפחתית.

שני הגאונים היוצאים מפלל זה – שלמה בן יהודה (1025–1051) ודניאל בן עזריה (1051–1062) – שלא נמנו עם בניהן של אותן שלוש משפחות מיוחסות ונתמנו כראשי הישיבה בעזרת כוחות חיצוניים, אין בהם כדי לסתור את קביעתנו. טיעוניו של אביתר כנגד זכותו של דניאל לשמש בגאונות הארץ ישראלית, בעת המאבק החריף ביניהם, מלמדת כי דניאל טען לזכותו החוקית לשמש בראשות הישיבה בשל היותו בן למשפחת ראשי הגולה בבבל. במלים אחרות: הוא מכיר בעיקרון של הירושה, אך מנסה הוא לזכות בה בשל טיעון זה עצמו. טענותיו מבוססות על ההנחה, כי לו ולבני משפחתו בלבד הזכות לרשת מישרה זו ולהחזיק בה.⁶

ידיעותינו על האירועים בישיבות בבל, ובכללן שאלת ההורשה של מישרת הגאונות, רבות יותר, אף שגם כאן אין התמונה שלמה. רב שרירא גאון מנה באיגרתו המפורסמת את סדרם של הגאונים ואת מספר השנים שבהן שימשו בתפקידם. מדבריו עולה, כי ההורשה החלה בישיבות סורא ופומבדיתא בסוף המאה ה'ח', בעת כהונתם של רב הילאי בר רב מרי בסורא (788) ורב רבא בן דודאי בפומבדיתא (773). היתה גמישות מסוימת בסדר ההורשה. בדרך כלל לא ירש מיד אחד הבנים את מקום האב, אלא מישרת הגאונות עברה תחילה אל

6 דבריו פורסמו במהדורה מחודשת על ידי מ' גיל, 'מגילת אביתר – מקור לתולדות מאבקי של ישיבת ירושלים במחצית השנייה של המאה ה"א', בתוך: ב"ז קדר (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 39 ואילך. לכמה מדבריו של אביתר יש נגיעה ישירה או עקיפה לנושא דיוננו כאן. הוא הדגיש את ייחוסו במסגרת טיעוניו לזכותו על מישרת הגאון: 'מכתב לאביתר הכהן אשר נקרא שם ה' עליו בן גאון בן גאון' (שם, עמ' 81). וראה לעניין זה: גיל, שם, עמ' 42 בראשו; S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, Berkeley 1971, p. 15. לאחר שהגאון ר' אליהו הכהן מינה את בנו אביתר ליורשו במישרת הגאונות, ואת בנו האחר, ר' שלמה, לאב בית דין, הוא גזר חרם נגד מי שיבוא לערער על מינויו: 'זישם אלות נמרצות וקללות נחרצות על כל חולק ומפליג ועל כל גוזל ומשיג גבולין' (גיל, שם, עמ' 85). זכות בני המשפחה לרשת מישרת אלה נתפסת כחוקית. החולק עליה הריהו 'משיג גבול'. לכאורה, יש בעצם הצורך להגן על הזכות לרשת את הגאונות משום החלשת טיעוננו כאן על היותה מעוגנת במסורת המקובלת מדורות. מחד גיסא יש לזכור, כי אליהו נכווה מפעולתם של בני משפחת דניאל בן עזריה ומשאפתם לזכות בירושה, ולכן עשה את מעשהו. מאידך גיסא, מן התיאור עולה כי הסמיכה של שני בניו למישרות הרמות הנוכרות נעשתה בהסכמת כל בני הישיבה הארץ ישראלית ('ויסמוך אותנו ברשות כל ישי' גאון יעקב... וחותם ידו ויד כל החכמים בו', שם, עמ' 85–86). אך אין ללמוד מכאן שאכן היה צורך פורמאלי לקבל מלכתחילה הסכמה מעין זו. אפשר שכל זה היה בדיעבד, כפעולה סמלית בלבד, ואפשר שאביתר, כותב הדברים, בחר בתיאור הנוח לו, שהרי הוא בא להגן על מישרת הגאון, שבה החזיק בעת המאבק עליה עם דוד בן דניאל. על ראיית הגאונות הארץ ישראלית כיונקת מן הגשיאות ועל תפיסתה על ידי אביתר כסנהדרין, ראה להלן. עדות ברורה להסתמכותם של דניאל ושל דוד בנו על מוצא משפחתם בעת המאבק מצויה בטיעונו הנגדי של אביתר: 'שארץ יש' אינה קרואה גולה, שיהא ראש גולה נסמך בה. ועוד שאין עוקרין נשיא שבארץ יש' שעל פיו מעברין את השנה וקובעין את המועדות...'

אחד מבני המשפחה האחרים שהיה מבוגר יותר מן הבן. זה האחרון המתין עד בוא 'תורו', ורק כעבור זמן מה נתמנה גם הוא לגאון.

להתפתחות זו בישיבות ארץ ישראל ובבל, למשמעותה, לגורמיה ולתוצאותיה לא נתנה תשומת הלב הראויה בספרות המחקר. ש' אסף הקדיש לה שורות ספורות בלבד בספרו תקופת הגאונים וספרותה. לדעתו, לא היה נזק של ממש בקיומה של תופעה זו בבבל, מה שאין כן בישיבה הארץ ישראלית:

אם גם זכה הבן [בבבל] למלא מקום אביו הנה מעולם – פרט למקרה אחד, שהיה חוקי בהחלט – לא עברה המשרה ישר מן האב לבנו, וע"פ רוב לא נתמנה הבן למלא מקום אביו רק כעבור שנים רבות, לפעמים רק כעבור ארבעים וחמשים שנה... מכאן ראויה ברורה שזכות אבות לבד לא עמדה לבן שיעמוד במקום גדולים. מה שאין כן בישיבה האי"ת. בה קרו גם מקרים שהאב משמש כגאון, בנו האחד משמש במשרת אב הישיבה, ובנו השני משמש כ'שלישי' או 'רביעי'. דבר זה ודאי לא היה לטובת עניני הישיבה והישוב.⁷

מבחינה עובדתית תיאור זה נכון, אם כי היו כמה וכמה מקרים שבהם היתה ההמתנה בין פטירת האב להכתרת בנו בגאונות קצרה ביותר⁸. אך לגבי המסקנה העיקרית העולה מן הדברים קשה להסכים עם הפרופ' אסף ו"ל. ברור, שאכן הוקנתה בדרך כלל לבנים זכות לרשת את מקום אבותיהם – ולו כעבור זמן מה – מבלי לבדוק את כישוריהם ומבלי להתנות זאת בהתאמתם לתפקיד הרם שיועד להם. ההמתנה הארוכה מקורה בסדרי ההורשה המורכבים (ולעיתים גם במאבקים על המישרה לאחר פטירת הגאון הקודם), ולא נועדה לאפשר בינתיים בחירת המועמד הראוי ביותר מבין בני המשפחה. הוכחה נוספת להנחתנו זאת מצויה בדבריו של רב שרירא גאון, אשר ביקר כמה מן הגאונים וטען שלא היו ראויים להחזיק במישרה הרמה של הגאונות⁹. גם הניסיון להמעט מערך התופעה בישיבות בכל ומתוצאותיה החמורות מסופק הוא, וכפי שנראה להלן, היה בכמה מקרים נזקה של ההורשה השושלתית קשה מאוד. המתנה של 'ארבעים וחמשים שנה', גם בה לא היה תמיד משום ברכה ופיצוי, כי אם להיפך, והדברים יידונו להלן. תרומתן החשובה של הישיבות הבבליות לתרבותן של עם ישראל והילת הזוהר שנקשרה להן בתפוצות השונות, הן שהביאו כנראה

7 ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשט"ו, עמ' צט. קביעתו זאת של אסף נתקבלה בעיקרה גם על ידי בארון: *A Social and Religious History of the Jews*, V, New York 1958, pp. 22 ff. זאת יש בדברי בארון הערות חשובות על מעמד הבכורה של החכמים. הרעיון המעניין של רב סעדיה גאון, המובא שם אצל בארון, בדבר גלגולה התורשתי של נפש הנביא ('ה' לא ימנע מאומתו איזה תלמיד בכל דור'), איננו מובע לדעתי באופן מקרי דווקא על ידי רב סעדיה. ספק רב, אם גאון שנמנה עם משפחת הגאונים ה'מיוחסות' היה מוכן לסבור שייתכן שהנבחר יהיה גם מי שלא זיכו לו אבותיו בזאת.

8 כגון, האי בן נחשון: מות האב – 879, הכתרת הבן – 885; ישראל בן שמואל בן חפני: מות האב – 1013, הכתרת הבן – 1017.

9 אגרת רב שרירא גאון, מהדורת ב"מ לוין, חיפה תרפ"א, עמ' 118, 120, 121, במיוחד הדברים שנאמרו שם כלפי ר' נחמיה.

למגמה להמעיט בחשיבותה של התופעה ולהתעלם מן הנזקים שהיו כרוכים בה. ובכלל, בדיון זה איננו יכולים להסתפק בבחינת ה'יש', יצירתם והנהגתם של הגאונים שכיחנו. חייבים אנו לקחת בחשבון את תרומתם הפוטנציאלית של חכמים גדולים, שלא נמנו על משפחת ראש הישיבה וכוח הנהגתם ויצירתם לא באו לכלל מימוש.

לדעת גויטיין שימשו בני הגאונים מזכירים של אבותיהם וסייעו להם בהתכתבות עם התפוצות. כך רכשו להם ניסיון בתחום חשוב זה של המנהיגות. מעטות ביותר הן הדוגמאות לכך (וכמעט כולן מארץ ישראל), וספק אם יש בהן כדי ללמד על הכלל. בין כה ובין כה, לא היה די בכך כדי להכשיר אדם לשמש מנהיג רוחני וציבורי, אם לא ניתן בתכונות המתאימות. חשוב יותר דיונו של ל' גינצבורג בתופעה זו. הוא תיאר את ההורשה של ראשות הישיבות בבבל, אך לא עמד על מכלול גורמיה, על משמעותם החברתית הכללית ועל תוצאותיה. לדעתו, נבעה התפתחות זו מגורם פנימי בלבד, הקשור באופיין של הישיבות בתקופת הגאונים ובתמורות שחלו בהן, כפי שיידון להלן¹⁰.

התפתחויות חברתיות מעין אלה נותנות מדרך הטבע במהרה את אותותיהן בסביבה כולה. ואכן, עקבותיה של תופעה זו ניכרות בבירור גם במוסדות אחרים שבתוך הישיבה ומחוצה לה. לכן אין לצמצם את הורשת ההנהגה הרוחנית רק לגאונות עצמה. זכות בנים לרשת את מקום אבותיהם בהנהגה הרוחנית באה לידי ביטוי ברור גם במישורות אחרות בישיבה ובמעמד של חכמים בה בכלל. למעשה, הפך ייחוס משפחה להיות גורם רב השפעה בחברה היהודית, יותר מאשר בימים עברו. עדויות על כל אלה מצויות גם בתיאור סדרי המינוי בישיבה הבבלית והלימודים בה בסיפורו של ר' נתן בן יצחק 'הבבלי':

וכך היה מנהגם: אם נפטר אחד מראשי כלות, ויש לו בן הממלא את מקומו, יורש מקום אביו ויושב בו, ואפילו היה קטן בשנים... ואם יהיה אחד מהם מן השבע שורות גדול בחכמה מן האחר אין מושיבין אותו במקומו, מפני שלא ירשה מאביו. אבל מוסיפין לתת לו יותר מחוקו (מן המשכורת המוקצבת לו) מפני חכמתו¹¹.

אמנם, אין דבריו בעניין זה חד משמעיים, כנראה בשל התרגום הבלתי מוצלח מן המקור הערבי (שאיננו בידינו) לקטע זה, אך התמונה העולה מהם ברורה. לפנינו שמרנות קיצונית, אשר בעוצמתה לא מצאנוה בדורות שלפני כן בישיבות בכל. אמנם ככלל יש להיזהר מקביעותיו החד משמעיות של ר' נתן הבבלי, שכתב את דבריו באמצע המאה ה', כאשר רווחה בקרב היסטוריונים גיאוגרפים מוסלמיים האופנה של שילוב אנקדוטות בדבריהם בהשפעת האסכולה של אבו זייד אל בלחי, כדי למנוע את הקורא משעמום, ולהביאו לתחושה קרובה יותר וחייה של המציאות המתוארת, שכן ר' נתן הושפע הרבה בדרך כתיבתו מאסכולה זו. לכן יש צורך בזהירות בהסקת מסקנות מפרטים שונים שלהם אופי ניראטיבי המשולבים בתיאורו¹². אך טיבם של הדברים מעיד עליהם שאמת הם ולא נכתבו לתפארת

10 גויטיין (לעיל, הערה 6), שם; L. Ginzberg, *Geonica*, I, New York 1909, pp. 1–14.

11 א' נויבאור, סדר החכמים וקורות הימים, א–ב, אוקספורד תרנ"ח–תרנ"ג; ב, עמ' 87. פיזור שלי–א"ג.

12 על האסכולה של אבו זייד אל-בלחי והשפעתה על אחרים, ראה: D. M. Dunlop, 'Al-Balkhi', *The Encyclopaedia of Islam*², I, Leiden 1960, p. 1003, ושם מציגות ספרות נוספת הדנה בו.

המליצה בלבד. ר' נתן תיאר את שראו עיניו בישיבות, גם אם עשה זאת לעתים תוך הרחבה ספרותית. בהמשך דבריו שם עולה בבירור, כי היירארכיה קיצונית זו בישיבה נתנה את אותותיה גם בסדרי הלימוד והדיון, שהיו רחוקים מאוד מן המצוי באותה עת בספרד ובאשכנז¹³. גם בדבריו במקומות אחרים בסיפורו מדגיש ר' נתן את המאבק לשררה, לכבוד ולייחוס בחברה היהודית, ובמיוחד בקרב החצרנים היהודים שעלו לגדולה במאות ה'ט'-ה'. ראוי לציין פרט מאלף אחד, שכבר העיר עליו בשעתו ל' גינצבורג: בתלמוד הבבלי נזכרים שמותיהם ומשאים ומתנם בהלכה ובאגדה של מאות חכמים, שלא שימשו בתפקידים רשמיים בישיבה. לעומת זאת, בכל המקורות הספרותיים של גאוני בבל, כולל איגרותיהם ואלפי תשובותיהם, נזכרים שמות ספורים בלבד של חכמים, מלבד שמותיהם של הגאונים עצמם¹⁴. ניתן להוסיף על כך, כי בשרידיה של היצירה הספרותית-ההלכתית האשכנזית הקדומה – שהיא מעטה בכמותה באופן משמעותי בהשוואה לזו של גאוני בבל – נזכרים שמותיהם של חכמים רבים יותר לאין ערוך. עובדה זאת מעידה בבירור על ההיירארכיה הקיצונית שנהגה בישיבות בבל. כל זאת על אף השינוי באופי של המקורות הספרותיים ששרדו מן התקופות הללו. בהדרגה, לא זו בלבד שהגאון ראה את עצמו כמי שעומד בראשו של מוסד אקדמי, אלא שהוא סיגל לעצמו ולבני משפחתו סממנים של כבוד, שררה ומלוכה. כך, למשל, תיאר ר' פתחיה מרגנסבורג במחצית השנייה של המאה ה'י"ב, את ישיבתו של הגאון ר' שמואל בן עלי:

ובית גדול יש לראש הישיבה ומחופה במעילים. והוא מלובש בגדי זהב, והוא יושב למעלה והתלמידים יושבים על הקרקע. והוא אומר למתורגמן ומתורגמן אומר לתלמידים והתלמידים שואלים מן המתורגמן. ואם אינו יודע ישאל המתורגמן לראש הישיבה. ומתורגמן אחד אומר לצד אחד מסכת אחת, ומתורגמן אחר אומר מסכת אחרת לצד אחר¹⁵.

כאמור, נהנו מנהג זה של פאר והדר חיצוניים ושל שאיפה לכבוד ולראויות גם בני משפחתו של הגאון. אורח חיים זה מוצא את ביטויו גם בטקסים שונים וביניהם הכתרתו של הגאון עצמו (ראה להלן).

13 נויבאור (לעיל, הערה 11), עמ' 87–88. המקור מובא להלן, הערה 40. על האווירה השונה באשכנז ראה במאמרי: "ייחוס משפחה ומקומו בחברה היהודית באשכנז הקדומה", בתוך: פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה – ספר יובל ל' כ"ץ, ירושלים תש"ם, עמ' ט–כג, ובמיוחד עמ' טו–טז. קרוב ביותר הוא, כי הבדלים אלה בסדרי הלימוד נתנו את אותותיהם גם בטיבה של היצירה הרוחנית במרכזים השונים. אקווה לדון בכך בנפרד במקום אחר.

14 'Any Talmudic treatise selected at random will reveal dozens of authorities on every folio... On the other hand, if we examine the Geonic Responsa for a period of about 400 years, we shall find that the name of hardly a single authority who is not a Gaon has come down to us' גינצבורג (לעיל, הערה 10), עמ' 6.

15 מהדורת א' גרינהוט, ירושלים תרס"ה, עמ' 9. והשווה, בבלי, מועד קטן כא ע"א.

2. ראשית התופעה וגורמיה

ראינו עד עתה את קיומה של התופעה בישיבה הארץ ישראלית ובישיבות הבבליות. מבחינה היסטורית עולות שתי שאלות: (א) היכן החלה התופעה תחילה, בבבל או בארץ ישראל? (ב) מהם הגורמים ההיסטוריים שהולידו אותה, ושהביאו לשינוי כה מרחיק לכת בסדריהן של הישיבות?

בדיון זה אין אנו עומדים על קרקע מוצקה, בשל אופיים של המקורות. ראשיתה של התקופה (המאות ה'–הח') היא מן העלומות ביותר בתולדות עם ישראל מבחינת מיעוט המקורות ההיסטוריים, הפנימיים והחיצוניים גם יחד. אף על פי כן, ניתן לגלות את עיקרי הדברים.

ככל הנראה, ראשיתה של התופעה בארץ ישראל, וכבר במאה ה'. מסתבר, כי יש לתלותה במהותה ובטיבה של הגאונות הארץ ישראלית. הגאון הארץ ישראלי לא זו בלבד שעמד בראש המוסד האקדמי העליון של היישוב בארץ, אלא גם שימש בתפקידים מדיניים חשובים. כל זאת לאחר ביטולה של הנשיאות, בסוף המאה ה'. בבבל, לעומת זאת, שימש ראש הגולה ממונה על ייצוג העדה היהודית בפני השלטונות, ועד שנת 825 גם כממונה העיקרי על ארגון החיים הפנימיים הציבוריים בחברה היהודית.¹⁶

למעשה, איחד ראש הישיבה הארץ ישראלית בתקופת הגאונים את הפונקציה המדינית והדתית גם יחד, והחזיק בידיו שני כתרים בעת ובעונה אחת: כתר תורה וכתר מלכות. בשמשו מנהיג מדיני ורוחני¹⁷, הוא מילא את תפקידיהם של ראש הגולה ושל הגאונים בבבל יחדיו. מוסדות ההנהגה המדינית אופיינו משכבר הימים בהורשה שושלתית של המישרות מאב לבנו. וזאת, הן במורשה ההיסטורית של עם ישראל (מלכות ונשיאות) והן בזו של העמים האחרים אשר בתוכם חיו ופעלו היהודים בימי הביניים ובתקופה העתיקה. סיגול דרך זו בישיבה הארץ ישראלית, מטרתו הראשונה היתה, ככל הנראה, להדגיש את מעמדה ואת סמכותה ולהגדיל את כבודה, כלפי פנים וכלפי חוץ גם יחד. לאחר שנתבטלה הנשיאות בארץ ישראל, בסוף המאה ה', היה בפעולה כפולה זו כדי לחזק את אושיות עמידתו של היישוב בארץ ישראל. השינוי בתפקיד ובמעמד הוא שגרר אחריו, כעבור זמן מה, את השינוי בהורשת מישרת הגאונות הארץ ישראלית מאב לבנו.

אף אפשר כי שינוי זה החל בארץ ישראל עוד לפני עלייתה של הגאונות הארץ ישראלית עצמה, וזאת על ידי מר זוטרא וצאצאיו. מר זוטרא, ממשפחת ראש הגולה בבבל, נמלט מבבל לארץ ישראל סביב שנת 520 לספירה. הוא ובניו אחריו שימשו בה בתפקידי הנהגה במשך מספר דורות. ב'סדר עולם זוטא', אשר נכתב כנראה במאה ה'ט', הגיע אלינו סיפור מר זוטרא בנוסחאות שונות. עיקרו של המעשה:

16 ראה בספרי: ראשות הגולה בבבל בתקופת הגאונים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 45 ואילך. על ההתרחשויות בשנת 825 ראה שם, עמ' 53–56.

17 ראה גם: ש"ד גויטיין, 'ראש ישיבת ארץ ישראל כראש היהודים במדינה הפאטימית', היישוב היהודי בארץ ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים, ירושלים תש"ס, עמ' 52–69.

ומר זוטרא בר מר זוטרא עלה לארץ ישראל ראש גלות, והכניסוהו לריש פרקיא. ובשנת תנ"ב לחורבן הבית... עלה לארץ ישראל, והיה ראש סנהדרין. ואחריו רב גוריא ואחריו מר זוטרא בנו ואחריו מר יעקב בנו ואחריו רב שמעיה בנו ואחריו רב גינא בנו.

והמניין נמשך עד עשרה דורות, ובנוסחאות אחרות – עד שבעה בלבד¹⁸. במשמעות המונח 'ריש פרקיא' עסקו חוקרים שונים. את הדעות השונות סיכם לאחרונה י' גפני¹⁹. כפי שהוא העלה, קשה לקבוע בכך מסמרות, אך לפי הקשרם של הדברים נראה, כי המסורת ב'סדר עולם זוטא', המתייחסת בחלק מן הנוסחאות גם אל מינוי של מר זוטרא כראש הסנהדרין, מלמדת כי מלבד ההנהגה המדינית היה למר זוטרא תפקיד גם בהנהגה הרוחנית של היישוב היהודי בארץ ישראל. מן המקורות עולה, כי הוא המשיך בארץ ישראל את המנהיגות השושלתית שהיה רגיל לה בבית אביו, ראש הגולה בבבל. הגאונים הארץ ישראלים שבאו מאוחר יותר המשיכו גם הם במסורת זו של הורשת המנהיגות הרוחנית, ובמיוחד כאשר גם הם שימשו, כאמור, בתפקיד מדיני. מגמתם להגדיל את מעמדם, לא רק בעיני בני ארץ ישראל ובעיני סביבתם הנוכרית, אלא גם בעיני יהודי התפוצות, אשר תרומותיהם הכספיות שימשו מקור הכנסה חשוב לשיבה הארץ ישראלית וליישוב היהודי בארץ ישראל בכלל, חיזקה עוד יותר את השאיפה לגינוני שררה. ובאשר לבבל. הורשת ההנהגה בישיבותיה החלה, כאמור, רק במחצית השנייה של המאה ה', מספר דורות לאחר שנהגה כבר בארץ ישראל. ככל הנראה, יש לתלות שינוי זה של נטישת מסורת שהיתה מקובלת מאות שנים בישיבות בבל, בשלושה גורמים.

(א) בראש ובראשונה נעוץ הדבר בשינוי שחל בסדרי הישיבה, בסמכותה ובתפקידיה, בהשוואה לאלה שהיו בישיבות בבל בתקופת האמוראים, כאשר הישיבה היתה בעיקרה מוסד אקדמי ללימוד תורה. בהדרגה הפכה הישיבה הבבלית בתקופת הגאונים לגוף ממוסד יותר וסגור יותר, כאשר נושאי התפקידים בה ואף חלק מן התלמידים התפרנסו ממנה. בתלמוד הבבלי אין עדויות על פרנסתם של חכמים מהוראה או מלימוד בישיבה. בתקופת הגאונים מצויות עדויות שונות על כך²⁰. שינויים רבי משמעות במעמד הישיבות הבבליות חלו בשנת 825, בימיו של ה'ח'ליפה אל-מאמון. הן הגבירו את כוחן ואת השפעתן בציבור היהודי, ונטלו לעצמן כמה מן הסמכויות והתפקידים שמילאו עד אותה עת ראשי הגולה. ככל הנראה, נחלקו באותם ימים קהילות בבל לשלוש 'רשויות': הגאונים החלו לגבות מסים מן היהודים שהיו ב'רשות' שלהם, מינו בה דיינים ובעלי שררה אחרים וטיפלו בבעיות משפטיות סבוכות שהתעוררו בתחומם. הישיבה נעשתה למעשה למוסד שמצויות בו בצד הלימוד גם שררה חלקית והנהגה ציבורית. כלומר, חלה בישיבות בבל התפתחות הדומה

18 נויבאור (לעיל, הערה 11), ב, עמ' 76.

19 י' גפני, 'הישיבה בבבל, המבנה הפנימי ותפקידיה הרוחניים והחברתיים בקרב הציבור היהודי בתקופת האמוראים', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט, עמ' 126–130. ראה גם ספרו של גיל (לעיל, הערה 5), א, עמ' 408–409.

20 על שינוי זה באופיה של הישיבה העיר כבר ל' גינצבורג (לעיל, הערה 10), בהתייחסו במיוחד לעניין טובות ההנאה הכלכליות שהחלה הישיבה לתת לראשיה ולמקורבים אליהם.

במידת מה לזו שהתרחשה לפני כן בישיבה הארץ ישראלית, הגם שלא באותה עוצמה²¹. לדעתי, יש להוסיף לכך שני גורמים אחרים, אשר במידת מה ניתן לקושרם גם לגורם ראשון זה.

(ב) התחרות המשולשת של ישיבות בבל עם ראשי הגולה, עם הישיבה האחות (סורא או פומבדיתא) ועם הישיבה הארץ ישראלית. במרכזה של תחרות זו עמדה השאיפה לזכות בנתח גדול יותר מכספי הציבור ומהתרומות שהגיעו מתפוצות הגולה. תחרות זו החרפה בהדרגה, כאשר מצבן הכלכלי של הישיבות נעשה קשה יותר²². התחרות עם הישיבה הארץ ישראלית היתה בדרך כלל חריפה וקשה, והיא נמשכה זמן רב. עוד במאה ה"א, לאחר שבכל זכותה למעשה במאבק על הבכורה, כתב בחריפות ובמרירות הגאון הארץ ישראלי ר' שלמה בן יהודה כנגד רב האי גאון, אשר לדעתו של ר' שלמה הגדיל את השפעתו במצרים 'על חשבון' הישיבה הארץ ישראלית: 'ועל זאת יבקשו להרחיב גבולותם ולו יכלו לפרוש על כל היושב רשתותם, כל זאת להרבות הנאותם...'. ובעוקצנות כלפי רב האי הוסיף: 'איני מתקנא] לא בכסף לא בזהב לא בכסות'²³.

ראשי ישיבות בבל הניחו, כי הגדלת כבוד ישיבתם והגדלת סמכותם, בעיני קהילות ישראל באשר הן ובעיני החברה הנוכרית הסובבת, תלויה גם בגינוי שררה וטקס. ההורשה וייחוס המשפחה כסמל למעמד וללגיטימציה לשלטון היו כמובן בעלי ערך רב במציאות של אותם ימים, הן בארצות האסלאם והן באירופה הנוצרית. מגמה זו היא המסבירה את גינוי המלכות והשררה שמצאנום בתקופת הגאונים בתחומים שונים הקשורים בחייה של הישיבה, בראש ובראשונה בטקס מינויו של הגאון, שנעשה ברוב פאר והדר. טקס זה דמה לטקס מינויו של ראש הגולה, כפי שהעיד ר' נתן הבבלי. היו בטקסים אלה יסודות שאולים מהמלכת מלך, כפי שהיא מתוארת במקרא, וממינויו של הח'ליפה המוסלמי ('ביעה'). כאמור, לבש ר' שמואל בן עלי בגדי זהב. הוא תבע במפורש מקהילות סוריה לקבל בגינוי מלכות את חתנו, ר' זכריה, שהיה מיועד לרשת את מקומו בראשות הישיבה: 'חובה על קהילות... שיתאספו לקבל פניו מרחוק בשמחה ובששון, בגילה ורינה, בכבוד ורוממות, בפאר ויקר, ויפוי מקום המושב. ויצא אל בתי כנסיות בעם רב, ויקראו לפניו בשעת כניסתו'²⁴.

כבר נזקק שנים הרבה לפני כן רב סעדיה גאון למשל דומה, בהאיצו ביהודי מצרים לפנות אליו בכל עניין: 'אם אין צבא אין מלך ובאפס תלמידים אין הוד לחכמים'²⁵. אין זה מקרה, כי בשרידי הספרות שהגיעו אלינו מתקופה זו, תופס ייחוס משפחה ככלל מקום נרחב. עוד במאה ה"ב הקפידו הגאונים וחכמי הישיבות האחרים להדגיש את ייחוסם, בדומה לדרכם של ראשי הגולה. כך, למשל, מספר ר' בנימין מטודילה, כי לר' שמואל בן עלי היה ייחוס משפחתי

21 על התפתחות זו ראה בספרי על ראשות הגולה (לעיל, הערה 16), עמ' 53-56, 105 ואילך.

22 ראה למשל: אברמסון (לעיל, הערה 5), עמ' 16-20; ב"מ לוין, נספחות לאגרת רב שרירא גאון (לעיל, הערה 9), עמ' XXXI-XXXIII: גרוסמן, שם, עמ' 105 ואילך.

23 J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, II, Oxford 1922, p. 126; גיל בספרו (לעיל, הערה 5), ב, עמ' 197.

24 ש' אסף, 'אגרות שמואל בן עלי', תרביץ, א (תר"ץ), עמ' 69.

25 אברמסון (לעיל, הערה 5), עמ' 40.

אל משה רבינו. ר' פתחיה מרגנסבורג, שביקר בבבל שנים מספר לאחר מכן, סיפר כי פגש עשרה מחכמיה המובהקים של ישיבת בגדאד, 'ולכולם יש ספר הייחוס עד השבטים'²⁶. הרמב"ם, בדבריו כנגד ר' שמואל בן עלי, יצא בחריפות רבה נגד ההסתמכות על ייחוס זה ועל ההפרזה באותם גינונים, וכינה זאת 'נזיד נתעב'²⁷. גם בפירושו למשנה ביקר תופעה זו:

ושמא יטעך בכל הענינים הללו שכללתי בדברי אלה אותם השמות המפורסמים בארץ ישראל ובכל שקוראין אנשים ראשי ישיבה, ואחרים אב בית דין, ומבדילים בין ראש ישיבת גאון יעקב ובין ראש ישיבה של גולה, וכן כותבים לאנשים אשר לא ראו אותם ראש ישיבה או זולת זה מן השמות, לפי שהדברים הללו פטומי שמא בעלמא והרי הן כדרך הכנוין והחניכה, וכבר ראיתי בארץ ישראל אנשים נקראים חברים, ובמקומות אחרים מי שנקרא ראש ישיבה, ואפילו בר בי רב דחד יומא ליתיה²⁸.

אמנם עיקר כוונתו לתוארי כבוד שחילקו הישיבות, אך מהקשרם של הדברים ומסגנון כתיבתו עולה, כי ביקר גם את סדרי הישיבות עצמן בעניין זה.

(ג) הגורם השלישי שהשפיע על השינוי בישיבת הגאונים הוא עליית מקומם של ייחוס המשפחה ושל ההורשה השושלתית בחברה המוסלמית, אשר בתוכה חיו ופעלו היהודים. לפי החוק השבטי הקדום, בחרו בני השבט בחצי האי ערב את מנהיגם ('סיד'). לכן היתה הורשת השלטון מאב לבן רחוקה מתפיסת המוסלמים וממסורתם המקובלת בדורות הראשונים לשלטונם. גם הנוהג בתקופתם של ארבעת הח'ליפים הראשונים ('אל־ראשידון') היה שונה. מועצה בת שישה חברים ('שורא') בחרה בח'ליפה. כאשר חפץ הח'ליפה מְעֻאִיָּה (661–680) למנות את בנו יזיד ליורשו, עשה זאת בדרך של עורמה ופשרה: השגת מינוי הבן על ידי הח'ליפה עצמו והשורא של דמשק, ואישורה בהתייעצות עם ראשי השבטים, אגב מעשי שידול ונתינת שוחד; רק לאחר מכן הוכרז יזיד רשמי כח'ליפה. למרות כל זאת קמו מערערים על מינוי זה. אך בהדרגה הפכה ההורשה להיות נורמה מקובלת במוסד הח'ליפות. עדות ברורה לשינוי שחל בתפיסת האסלאם בנושא זה עולה מדיונו המפורט של אל־מֻאִנְ'רִדִי, מחשובי מעצביה של המחשבה המדינית באסלאם, אשר פעל במחצית הראשונה של המאה

26 מסעות ר' בנימין מטודילה, מהדורת מ' אדלר, לונדון תרס"ז, עמ' לח בסופו. ראה גם שם, בעמ' לט, את ייחוסו של ר' אלעזר בן צמח; סבוב ר' פתחיה מרגנסבורג, מהדורת גרינהוט (לעיל, הערה 15), עמ' 9. על ר' שמואל בן עלי מסופר שם, כי 'יש לו ספר הייחוס שלו עד שמואל הרמתי בן אלקנה'.

27 'איש אשר הרגילוהו מנעוריו להאמין שאין דומה לו בדורו ואשר סייעוהו הזקנה, רום המשרה, ייחוס האבות, העדר בעלי הבחנה באותה המדינה וזיקתו לבריות להכניס בלבם אותו הנזיד הנתעב (במקור הערבי: אלטבכָּה אלמישומָה): שכל הבריות מצפים בצפייה לכל דבר שנשמע מהישיבה או לנתינת תואר כבוד [משם] ו[שאר] ההבלים ההם, אשר נעשו להם [דבר שב]טבע... אגרות הרמב"ם, מהדורת ד"צ בנעט, ירושלים תש"ן, עמ' 54.

28 משנת בכורות, ד ד, מהדורת הרב י' קאפח, ירושלים תשכ"ז, סדר קדשים, עמ' רמה. על הפולמוס בין ר' שמואל בן עלי, שייצג את ההנהגה הייחוסית הסאקראלית, ובין הרמב"ם, ראה: ח"ה בן־ששון, 'הרמב"ם: הנהגת איש הרוח בדורו ולדורות', בתוך: האישיות ודורה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 93–106, ובמיוחד עמ' 104–105. האירוניה היא שלא רחק היום וצאצאיו של הרמב"ם החזיקו בידם גם הנהגה רוחנית, שינקה במידה רבה מכוח ייחוסם המשפחתי.

הי"א. הוא הקדיש לשאלת ההורשה דיון מפורט, וניסה למצוא לו הסבר ליגאלי ורציונאלי, תוך הבאת שלוש דעות באותו עניין. אך, למעשה, היתה זו הצדקה שבדיעבד²⁹.

בתקופת הח'ליפות העבאסית, לאחר שנת 749, התפשט עקרון הירושה השושלתי גם למוסדות ולגופים אחרים בחברה המוסלמית, ובמיוחד במנגנון האדמיניסטרטיבי. כך, למשל, הוריש ח'אלד בן ברמכ את משרתו כמושל לבנו יחיא. זה האחרון נתמנה אחר כך לנזיר, ובניו קיבלו תפקידים בכירים ביותר באדמיניסטרציה (כל זאת במחצית השנייה של המאה הח'). נציבים מקומיים שונים הורישו גם הם את משרתם לבניהם. בחברה המוסלמית בכללה ניתן מקום רב ערך לייחוס אבות (כגון: צאצאי משפחת הנביא, צאצאי עלי, צאצאי המשפחות שחיו ופעלו בחצי האי חג'אז ואחרים).

שינוי חשוב אחר באופיו של השלטון העבאסי היה הפאר וההדר שאפיינו את מוסד הח'ליפות ומוסדות אחרים בחברה המוסלמית. סממנים אלה החלו עם עליית בית עבאס, והם הגיעו לשיאם בימי שלטונו של הארון א'רשיד (786–809). לחצר הח'ליפות ניתן צביון מלכותי והיא הורחקה מגישתם של המוני העם. חיי המותרות והפאר בחצר הח'ליפות, הטקסים הססגוניים בהתאם למסורת הפרסית, הענקת תוארי כבוד וסמלי גדולה ועליית שכבת חצרנים אפיינו את ראשי השלטון והסובבים אותם. אך ברור, כי הם השפיעו על החברה כולה בארצות האסלאם³⁰.

היהודים התרכזו באותה עת בהדרגה בערים, בגלל עליית חלקם בחיי המסחר ונטישת העבודה החקלאית על ידי רבים מהם. הם היו קרובים למוסדות ההנהגה של השלטון המוסלמי ולמוקדי הפעילות החברתית העניפה. כל אלה השפיעו עליהם במידה רבה הן בתחום הכלכלי והן בתחום החברתי. סביר להניח, כי גם עקרון ההורשה וסיגול גינוני טקס בשיבות בכל הושפעו במידה מסוימת מהתפתחויות אלה בחברה המוסלמית ובחברה היהודית.

המוסד המקביל בחברה המוסלמית (מדרסה) אמנם היה גם הוא קשור מלכתחילה בפעילות הדתית ונעשה במסגדים. אך עלייתו וצמיחתו מאוחרות הן באופן יחסי. מורים שונים הקימו להם בתי ספר משלהם (שבהם עסקו לא רק בפרשנות הקוראן, אלא גם במסורות החדית'). ההתחלות הצנועות היו במאה ה'ט'. הגידול חל במאות ה'י'–ה'י"א. כך, למשל, נסתיימה הקדשתו של בית המדרש הגדול בבגדד ('מדרסה נט'אמיה', על שמו של הנזיר נט'אם אלמלך) רק בשנת 1067. אין איפוא אפשרות של השפעה של ה'מדרסה' על ההתפתחויות בשיבות בכל לפני המאה ה'י"א³¹.

29 כתאב אל-אחכאם אל-סלטאניה, מהדורת קאהיר 1909, פרק א, ובמיוחד עמ' 7–8 (במהדורה הצרפתית של E. Fengnan, Alger 1915, עמ' 16–17).

30 ראה: G.E. Von Grunebaum, *Medieval Islam*, Chicago-London 1953², pp. 170–220; J. Lassner, *The Shaping of Abbasid Rule*, Princeton 1980, pp. 19 ff. לקסירה כוללת וספרות מקפת נוספת, ראה: B. Lewis, 'Abbasids', *The Encyclopaedia of Islam*², I, Leiden 1965, pp. 15–23.

31 ראה לעניין זה: *Encyclopaedia of Islam*, III, Leiden 1936, pp. 350–371, ובמיוחד שם, בעמ' 357–353. Origin and Spread of the Madrasa. מאוחר יותר, במאה ה'י"ג, אכן מצויות עדויות על קיומה של הורשת משרת ראשי האולפנות גם בחברה המוסלמית. ראה: A. S. Tritton, 'Muslim Education in the Middle Ages', *Moslem World*, XLIII (1953), p. 91.

השפעה ישירה של הסדרים באולפנות הנוצריות יש כנראה להוציא מן הדיון בקבלת עקרון ההורשה בישיבות בבל וארץ ישראל. בראשי האולפנות הנוצריות בבבל באותה עת עמדו נזירים, וממילא אין לדבר על מציאות של הורשה.

3. השושלותיות ותוצאותיה

כיצד השפיעו ההתפתחויות והשינויים בסדרי הישיבה (הממסוד, ההורשה וגיוני הטקס) על הפעילות הרוחנית שנעשתה בה ועל מעמדה? ככל הנראה היו תוצאות אלה שליליות יותר מן המשוער. ההורשה של ראשות הישיבה ומישרות אחרות בה והפיכתה למעין מסגרת מקצועית המעניקה טובות הנאה לחבריה, הביאו בסופו של דבר להחלשת כוחן של הישיבות בבבל, לצמצום השפעתן ולירידתן ההדרגתית. אמנם, היו כמה וכמה בנים של ראשי הישיבות שראויים היו לרשת את מקום אבותיהם. כהונתם הברוכה של רב שרירא גאון ובנו האי, עדות נאמנה היא לכך. יתר על כן, גם בתקופות אחרות – בתולדות עם ישראל כבתולדות עמים אחרים – מצינו לעתים שושלות של מנהיגות ברוכה. האבות חינו את בניהם, הדריכו אותם והכשירו לשמש כהלכה במישרה הרמה שאותה ירשו. כמה מהם היו לשם ולתפארת לדורות. רש"י, חתניו ונכדיו הם רק דוגמה אחת לכך. אך בעיקרו של דבר גדול היה נזקה של ההורשה בישיבות בבל מתועלתה. נזק זה בא לידי ביטוי, במישרין או בעקיפין, בחמישה עניינים: (א) נחלש כוח הנהגתם של ראשי הישיבות, ולעתים שימשו בתפקיד אנשים שלא היו הראשונים במעלה; (ב) נתרבו הסכסוכים בין הישיבות, בתוככי הישיבות עצמן ובין לבין ראשי הגולה; (ג) קטנה מידת השפעתן על החברה היהודית; (ד) נצטמצמו קשריהם עם מרכזים אחרים; (ה) ירדה המוטיבאציה ללימודים בישיבה.

שני העניינים הראשונים מקורם בעובדה, שראשי הישיבות לא היו תמיד בעלי הכישורים הטובים ביותר מביין המועמדים לראשות הישיבה. אף אם נתאמצו לבחור את המתאים ביותר מבני משפחתו של הגאון, ברור כי לעתים מצויים היו מחוץ למשפחה טובים הימנו לאותו תפקיד. דוגמה לכך יכול לשמש מינויו של רב סעדיה גאון. איש זה, הנחשב לגדול שבגאוני בבל, הגיע למעשה למישרתו רק בדרך מקרה ובמעין 'נס'. העדר מועמד סביר מבני משפחת הגאון ומצבה הקשה של ישיבת סורא, שעמדה למעשה לפני חיסולה, הם שהביאו במקרה זה לסטייה חד פעמית מן המסורת המקובלת. עובדה זו עולה בבירור הן מתיאורו של רב שרירא גאון והן מזה של ר' נתן הבבלי³². לו נמצא מועמד סביר מ'בני רבנן דמתיבתא'³³, קרוב לוודאי שהוא היה זוכה באותה מישרה, אף אם נפל בכישוריו בכמה דרגות מרב סעדיה גאון.

הכלכלית-החברתית בקרב יהודי בבל, ראה: א' גרוסמן, 'יחסי איבה ליהודים על רקע כלכלי וחברתי בח'ליפות המוסלמית במאות התשיעית והעשירית', בתוך: ש' אלמוג (עורך), שנאת ישראל לדורותיה, ירושלים תש"ם, עמ' 193–210, ושם גם המקורות לנטישת החקלאות ולעליית המסחר בחברה היהודית.

32 אגרת רב שרירא גאון (לעיל, הערה 9), עמ' 116–117; ספור ר' נתן הבבלי, בתוך: גויבאור, סדר החכמים (לעיל, הערה 11), ב, עמ' 80 (ותיאור מגמתי). אף בנסיבות אלה מצא רב שרירא גאון לנכון להדגיש את נחיתות ייחוסו של רב סעדיה גאון, שלא נמנה על משפחות החכמים שבבבל. כן עשה גם בתיאורו של הגאון ר' יום טוב (אגרת, שם, עמ' 117).

33 כלשונו של רב שרירא גאון באגרתו, שם, עמ' 117.

מאחר שהפעילות הספרותית והאינטלקטואלית בכללותה התנהלה בעיקר בין כותלי הישיבה, נקל לשער כמה היתה למסורת זו של ההורשה השפעה שלילית על התפתחותה של הישיבה, ומה עוד שהמדובר בתקופה שנמשכה כארבע מאות שנים.

גורם אחר להקטנת השפעתן של הישיבות הוא גילם של ראשי הישיבות. עניין זה לא הוזכר כלל בהקשר של הדיון בשאלת ההורשה, אך חשיבותו רבה ביותר. ראשי הישיבות החלו לכהן בתפקידם בהיותם לעתים באים בימים ואף זקנים מופלגים³⁴. זאת בשל סדרי ההורשה המורכבים המתוארים לעיל. ממקום שבו חפץ ש' אסף ללמוד על מעלת ההמתנה, בהניחו כי בינתיים ישתלם הבן, יש ללמוד את ההיפך. בשל המתנה מרובה זו הגיע אותו בן למישרתו בימי זקנתו. לא תמיד עמד להם לגאונים אלה, שבאו בימים, הכוח והמרץ הדרושים לנווט ספינה כה מורכבת כישיבה הבבליית, ומה עוד שרבים מהם לא האריכו ימים במישרתם. כך, למשל, כיהנו שלושה עשר גאונים בישיבת פומבדיתא בין השנים 761–816 (דהיינו: חמישים ושש שנים), כלומר: ממוצע של כארבע שנות כהונה בלבד לכל גאון³⁵. זאת עדות רבת ערך המדברת בעד עצמה. ומה עוד, שמשך כהונתם של הגאונים שקדמו לתקופה זו – שבה החלה ההורשה – גדול לאין ערוך!

אמנם, היו גאונים שהספיקו גם בתקופת 'שלטון' קצרה לפעול וליצור, ורב נטרונאי גאון (סורא, 853–858) הוא דוגמה טובה לכך. אך אין בזאת כדי לשנות את התמונה הכללית. וכאמור, בדיון בהיקף יצירתם של הגאונים אין לשכוח כי איננו יכולים אלא לשער את ערך תרומתם של חכמים גדולים, שלא נמנו על משפחת ראשי הישיבות, ואשר על כן הנהגתם ויצירתם לא באו לכלל מימוש.

מוסד של שררה המקנה טובות הנאה לחבריו, תגדלנה בו מדרך הטבע התחרות והקנאה, אף אם סדריו אמורים להיות מקובלים ומגובשים. האמצעים הכספיים שנדרשו מעתה לכלכלתן של הישיבות, שצריכות היו לשלם משכורות לראשיהן ולחברים אחרים בתוכן, היו גדולים יותר מבימים עברו. הדבר הכביד עליהן והגדיל את התחרות ביניהן על חלקן בנתח שהן תקבלנה מכספי הציבור ומתרומות שהגיעו ממרכזים אחרים³⁶. טבעי הוא איפוא, שנעשתה עתה ענין של הישיבות צרה יותר אחת ברעותה, ושל שתיהן יחדיו בחיי הראווה והפזרנות שבהם נהגו רבים מראשי הגולה. היו בין הגאונים אף כאלה שנתקרכו אל החצרנים היהודים, ברי המצרא של ראשי הגולה, וביקשו את תמיכתם³⁷. כל אלה הגדילו את

34 ר' דוסא, בנו של רב סעדיה גאון, נתמנה לראש ישיבת סורא בשנת תשע"ג – 1013, בהיותו בן 83. הוא נפטר בשנת תשע"ז – 1017. לאחר מות אביו שימשו שלושה חכמים בגאונות: רב יוסף בר' יעקב, ר' צמח בר' יצחק ור' שמואל בן חפני. רק לאחר מכן הגיע 'תורו' של ר' דוסא.

35 ראה ברשימה שהביא ש' אסף, 'גאון', האנציקלופדיה העברית, י' ירושלים תשכ"ב, עמ' 135. רשימה זו מבוססת על מניינו של רב שרירא גאון באיגרתו. ממוצע סטטיסטי זה איננו מצייר כמובן את התמונה במלואה. כמה מן הגאונים שירתו בתפקידם תקופות קצרות יותר. חלקם כשנתיים בלבד: רב מלכא, רב שינוי, רב ישעיה הלוי, רב יוסף בר' אבא, מר רב אחא כהנא, רב מנחם בר' יוסף ורב צמח בר רב כפנאי. כל אלה בפומבדיתא לבדה.

36 עיין במקורות שצוינו לעיל, בהערה 22.

37 ביניהם גם רב סעדיה גאון. ראה: י' מאן, 'עניינים שונים לחקר תקופת הגאונים', תרביץ, ה (תרצ"ג), עמ' 148–179, 273–304; וכן בספרי (לעיל, הערה 16), עמ' 105–109, 129 ואילך.

החשדנות, התחרות והקנאה בין מוסדות אלה כולם, שהנהיגו את החברה היהודית בבבל ובמידת מה גם מחוצה לה.

סכסוכים אלה, ואולי גם עצם הפיכת הישיבה ממוסד אקדמי לגוף מקצועי סגור, החלישו את מעמדן ואת כוח השפעתן של הישיבות בחברה היהודית ומחוצה לה. החלשת הקשר עם התפוצות הושפעה גם מן הגורם הראשון הנזכר לעיל, תקופת כהונתם הקצרה של גאונים שונים. טיפוח הקשרים שבין הגאונים ובין מנהיגים יהודים בעלי השפעה בתפוצות – ובמידה מסוימת גם בבבל עצמה – הושפע מיצירת קשרים אישיים ביניהם. זהו תהליך נמשך שיש לעודדו ולבססו. מצינו גאונים שונים אשר התלוננו על צמצום הקשרים שבינם ובין התפוצות, בהשוואה למה שהיה עם אבותיהם³⁸. ודאי, היו גם גורמים אחרים, חלקם מדיניים, שהביאו לצמצום קשרים אלה, אך לשלושת הגורמים הנזכרים – התחרות, כישוריהם של הגאונים ותקופת הכהונה הקצרה – יש ליתן משקל נכבד בתוכם.

ובאשר לאווירת הלימודים בישיבה. העדר סיכוי להגיע למישרות הבכירות ודאי צמצם את המוטיבאציה של חלק מן התלמידים, שלא באו ממשפחות מיוחסות ולא יכלו לרשת את מקום אבותיהם, וממילא לא יכלו להתקדם כפי דרגתם. כל זאת אף אם תלמידים אלה היו מן המצטיינים ביותר שבין בני הישיבה. על מכשול זה עמד כבר ר' נתן הבבלי, המספר כי הוגדל המענק הכספי שניתן לאלה, כדי שלא לרפות את ידיהם³⁹. ספק רב אם היה די בכך כדי לעודדם, בראותם כי חבריהם שנפלו מהם בכישוריהם ובהשגיהם עלו עליהם במעמדם, והם שזכו במישרות הרמות ובכבוד שנלווה אליהם. טבע האדם איננו מסכים לכך. אך לא זו בלבד; האווירה הפורמאלית שצמחה בישיבה הבבלי ונלוותה אל השינויים הנזכרים בסדרי הישיבות פגעה גם היא במוטיבאציה של הלומדים. אווירה זו תוארה בקצרה על ידי ר' נתן הבבלי, אשר ביקר בישיבות בבל באמצע המאה ה'י'. מדבריו נמצאנו למדים, כי למעמד הבכורה בתורה ובהנהגת הישיבה, שממנו נהנו בני המשפחות המיוחסות של החכמים, היתה השלכה גם על סדרי הלימוד בישיבה ועל יחסם של מורים אל תלמידיהם:

והשורה הראשונה גורסין לפניו ושאר השורות שומעין ושותקין. וכשמגיעין למקום הצריך להם לדבר, ידברו בו בינם לבין עצמם וראש ישיבה שומע אותם ומבין את דבריהם, ואח"כ קורא והם שותקין... ועתים שהוא שואל מהם פירוש הלכות והם מכבדין זה את זה, והכל מכבדין את ראש ישיבה ושואלין אותו פתרונו. ואין א' מהם יכול לדבר בפניו עד שיתן לו רשות...⁴⁰.

אפשר שקיימת הפרזה מסוימת בתיאור זה. אך ברור הימנו, כי אווירת הדיון בין מורים ובין תלמידים בישיבה הבבלי לא היתה חופשית. גינוני הטקס והאווירה הפורמאלית השפיעו גם על סדרי הלימוד. סדרים אלה עודדו בחלקם גישה פאסיבית מצד הלומדים. בוודאי שלא היה

38 ראה, למשל, במקורות שהביא ב"מ לוין, בנספחות לאיגרת רב שריא גאון (לעיל, הערה 22), שם.

39 ראה לעיל, הערה 11, שם.

40 נויבאור, סדר החכמים (לעיל, הערה 11), ב, עמ' 87–88.

בהם כדי להגדיל את המוטיבאציה שלהם. לעניין חשוב זה יש ליתן משקל רב באפיון הישיבה הבבלית בסוף תקופת הגאונים, ויש לראותו כגורם נוסף לעידוד צמיחתן של ישיבות במרכזים אחרים של התפוצה היהודית, שנבנו על בסיס חברתי שונה⁴¹. הדעת נותנת, כי הדברים נכונים בעיקרם גם לגבי המציאות בארץ ישראל, אף שאין בידינו די מקורות לאשש את הדברים במלואם.

ב. אירופה וצפון אפריקה

מה היה המצב במקומות אחרים של היישוב היהודי, מחוץ לארץ ישראל ולבבל? לא תמיד מאפשרים המקורות שהגיעו מאותם ימים ליתן על כך תשובה מלאה וחד משמעית. יתר על כן, מחויבים אנו במשנה זהירות בבדיקת מקורות אלה ובהסתמכות עליהם. העברת המנהיגות הרוחנית מאב לבן איננה, כשלעצמה, עדות על הורשת המנהיגות. אפשר, שהמשפחה שימשה חממה טבעית בלבד לגידול הבנים ולא מקור הסמכות. הספרים שהיו כה חיוניים ללומד, היו באותם ימים נדירים ויקרים. הימצאותם בבית האב, אווירת העידוד ללימוד תורה וההסתופפות בצילם של חכמים – כל אלה סייעו מטבע הדברים לבנים לילך בדרכי אבותם. מכאן, שרק תיאור סאקראלי של המשפחה וראייתה כמקור הסמכות, או שכיחות התופעה ומשכה במשך מספר דורות, יש בהם כדי ללמד על הורשת המנהיגות הרוחנית.

עם זאת, ברור כי השינויים הנזכרים בישיבות ארץ ישראל וכישיבות בבל נתנו את אותותיהם גם בישיבות של מרכזים אחרים של היישוב היהודי. במיוחד אמורים הדברים באיטליה ובגרמניה. ייתכן, כי השפעת ארץ ישראל, שהיתה גדולה יותר בשני מרכזים אלה מאשר באחרים⁴², גרמה לכך, אך ככל הנראה היו גם גורמים נוספים, כפי שיידון להלן.

41 לא מצינו אח ורע לתופעה זו במרכזים אחרים של היישוב היהודי באותה עת, גם לא באלה שהושפעו במידת מה מן העיקרון של ההורשה שנהג בישיבות הבבליות (כגון: איטליה, גרמניה ופרובאנס, וראה הדיון להלן). די להביא כאילוֹסֵטֵרֵאצִיָה את המסופר על המשאֵוֹמֵתֵן בין רבינו גרשום מאור הגולה – ראש ישיבת מגנצא בראשית המאה ה־א, ובעל השפעה מרובה ביותר על קהילות גרמניה ואף על מרכזים אחרים – ובין בני הישיבה, כדי להמחיש את עוצמת ההבדל: 'אמר אבא מרי רבי' יהודה בר' קלונימוס בשם מרנא ורבנא ר' יהודה החסיד בשם ר' שמואל החסיד שאמר בשם רבי' קלונימוס הזקן... שאירע במגנצא מילה בר"ה [=בראש השנה]. ושאלו לקדושים אשר בארץ: רבי' גרשום בר' יהודה מאור הגולה ורבי' שמעון הגדול בר יצחק... והורו כולם למול הנער לאחר קה"ת [=קריאת התורה] והפטרה קודם שיתקעו בשופר... והביאו סמך לדבריהם... והרבה מבני הישיבה הקדושה היה קשה בעיניהם לעכב תקיעת שופר כ"ב בשביל המילה... והשיבם רבי' גרשום: אם אין מילה אין תקיעת שופר בעולם, אור זרוע, ב, הלכות ראש־השנה, סימן רעה, ובמקבילות. מקור המסורת בחסידי אשכנז. מאלפת היא העובדה, כי תלמידים מבני הישיבה וחכמים שבתוכה קמו ויצאו נגד הכרעת גדולייהם, ובתוכם רבינו גרשום, למרות האסמכתא שהוא הביא לדבריו. שלא כגאון הבבלי, לא חיפש רגמ"ה הדר מלכותי, ותלמידים לא חששו לשאת ולתת עמו ולצאת כנגד הכרעתו, סממן מובהק לאווירה החופשית ששררה בין כותלי הישיבה. ראה גם מה שכתבתי על כך בספר היובל ל' כ"ץ (לעיל, הערה 13). עמ' טו ואילך.

42 ראה: א' גרוסמן, 'זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה אל ארץ ישראל', שלם, ג (תשמ"א), עמ' 57–92 (להשגות ולדברי תשובה על מאמר זה ראה: "תא־שמע, קרית־ספר, נו [תשמ"א], עמ' 344–352; א' גרוסמן, ציון, מז [תשמ"ב], עמ' 192–197). ספרות קודמת נזכרת בהערות שם.

1. איטליה

מעטים המקורות המתייחסים לישיבות איטליה בתקופה הנידונה כאן על ידינו. למרות זאת, מצויים רמזים שונים המסייעים להנחה כי פעל בה – ולו באופן חלקי – עקרון ההורשה במנהיגות הרוחנית. כך עולה ממגילת אחימעץ. ההורשה נזכרת בה מספר פעמים⁴³. במקום אחד אף נתפסת מציאות זו כתופעה טבעית שאין צורך להסבירה:

אחריו [אחרי ר' שפטיה] קם רבי אמתי בנו הנעים, בדרכי אביו דבק והנעים, ולא נטה מחקי יוצרו, ואלהי אביו היה בעזרו, וחזק ישיבתו עם חכמי חבורתו [=ישיבתו], להגות בדת אל ותורתו, שכן צוה אביו בצואתו, יום אחד לפני מיתתו, להקים החבורה ולנהגה כשורה⁴⁴.

אף אם תועלה הסברה, כי אחימעץ, כותב המגילה, לא דייק במסורותיו, הרי העובדה שזאת היתה התפיסה במקומו ובזמנו (המגילה נכתבה בשנת 1054) רבת משמעות היא לגבי איטליה הדרומית במאה ה"א.

תמונה זו חוזרת על עצמה גם במשפחות אחרות. בראש ובראשונה אמורים הדברים במשפחת קלונימוס המפוארת. שורשיה באיטליה הדרומית, משם עקרה ללוקא אשר בצפון איטליה, וחלקים ממנה עברו לקהילת מגנצא שבגרמניה. אחד מאבות המשפחה, ר' משה הזקן, מתואר כפייטן מובהק וכמנהיג רוחני בעל סמכות מרובה:

ובימי הקדמונים כשהיו מגיעים עד כאן 'לשם תפארתך' היה שליח ציבור עומד ומתחיל לאלתר 'ישתבח שמך'. וכשבא הגאון רבנא משה מלוקא בן רבינו קלונימוס בימי המלך קרלא למדינת מגנצא היה מנהיג את בני דורו לומר מכאן ואילך עד 'ושמו אחד', כי גדול הדור היה ואין כל דבר נעלם ממנו, הוא רבנא משה הזקן שיסד קרובת 'אימת נוראותיך'...⁴⁵.

בנו ונכדו, ר' קלונימוס ור' משולם, הלכו בדרכו. הם נמנו עם הגדולים שבחכמי ישראל בדורם. שאלות בהלכה הופנו אליהם מקהילות וממרכזים שונים. עיקר פעולתם באיטליה הצפונית. גם שאר בני המשפחה שהיגרו לגרמניה שימשו כראשי קהילת מגנצא למשך מספר דורות, עד שנת תתנ"ו (1096). גם בשפירא הם נמנו על ראשי המדברים⁴⁶.

43 יש בתוכם כאלה שראיה זו מצויה בהם במפורש, ויש שהיא עולה בעקיפין בלבד. ההבאות להלן הן על פי מהדורת ב' קלאר, 'ירושלים תשל"ד'.² ראה עמ' 12, שורה 9 ואילך; עמ' 15, שורה 15 ואילך; עמ' 27, שורה 19 ואילך; עמ' 29, שורה 3 ואילך; עמ' 32, שורה 15 ואילך; עמ' 33, שורה 16 ואילך; עמ' 37, שורה 1 ואילך; עמ' 40, שורה 4 ואילך; ושם בסופו. ראה גם שם, עמ' 50, את המובא באיגרת קהילת בארי.

44 שם, עמ' 29.

45 כתב יד פאריס 646 וכתב יד גינצבורג 119. על טיבו של מקור זה ראה: א' גרוסמן, 'הגירתה של משפחת קלונימוס מאיטליה לגרמניה', ציון, מ (תשל"ה), עמ' 158. פיזור שלי – א"ג.

46 לעניין זה כולו, כולל שאלת הגירת המשפחה ומקומם של בניה בהנהגת קהילות מגנצא ושפירא, ראה: גרוסמן, שם, עמ' 154–185; הנ"ל, חכמי אשכנז הראשונים, 'ירושלים תשמ"א', עמ' 29 ואילך.

שושלת שנייה היא זו של 'גאוני בית ר' יחיאל מן רומא' (כלשוננו של ר' צדקיה בר' אברהם, בעל שבלי הלקט). עליה נמנה גם ר' נתן בעל הערוך. משפחה זו הדריכה את יהדות רומי במשך מספר דורות. כך עולה, בין השאר, גם משאלה שיוחסה בטעות לרש"י:

והוציא חותם עדות קודש והראה מכתב שכבר נשאל' שאילה זו במתא רומי. וכת' בו: שאל מר שלמה היצחקי מן רבנא מרנא רב נתן גאון שחיבר ספר הנקרא ערוך, ומן מר דניאל אחיו ומן מר אברהם אחיו, והשיבו גם הם, שכבר נשאלה בבית מדרשו של אביהם מר יחיאל גאון⁴⁷.

שושלת שלישית היא זו של משפחת שבתי בר' משה, אשר ככל הנראה כונה בתואר 'ראש כלה'. גם בניו אחריו שימשו כחכמים מובהקים. אחד מהם, ר' קלונימוס, עקר לוורמיזא שבגרמניה ושימש בה כאחד מראשי הישיבה, יחד עם ר' שלמה בר' שמשון⁴⁸.

רמזים לשושלות מנהיגות אחרות בתחום חיי הרוח נשתמרו באקראי: 'וראיתי כתוב בספר רבי' שי', שהיה כתוב בעיר סיפונטא, אשר במלכות לומברדיאה בבית המדרש של ר' יהודה, המכונה ר' ליאון, בר' אלחנן בר' יהודה נ'ב'ה'⁴⁹. מה טעם להזכיר את שם סבו, אם לא היה גם הוא תלמיד חכם מובהק? מסורת דומה של הנהגה שושלתית מצינו אצל משפחת מכיר⁵⁰. אליהם יש, כמובן, לצרף את ר' מלכי צדק (ה'גאון') ובנו ר' יצחק, מפרש המשנה הידוע⁵¹, ואת המסורת על ארבעת השבויים. שלושת הצמדים הידועים לנו – ר' משה ובנו ר' חנוך, ר' חושיאל ובנו ר' חננאל, ר' אלחנן ובנו ר' שמריה ונכדו אלחנן – נמנו כולם, האבות והבנים, עם הגדולים שבחכמי ישראל בזמנם, והבנים ירשו את מקום האבות בראשות ישיבותיהם. לפי מסורתו של ר' אברהם אבן דאוד, מוצא כולם הוא מאיטליה. על אף הקשיים בקיומו של מעשה השבי, יש לקבל פרט זה על מוצא החכמים מאיטליה כעובדה היסטורית מהימנה, לא רק לגבי ר' חושיאל ובנו אלא גם ביחס לר' משה ובנו ר' חנוך⁵². ר' אברהם אבן דאוד כתב את דבריו כאשר נכדיו וניניו של ר' חנוך היו עדיין בחיים במקומו, בספרד. כלום יעלה על הדעת שבמציאות זו יתארים כמהגרים מארץ זרה? הצאצאים ידעו בוודאי היטב מניין באו אבותיהם, ובתוכם סכם, והיו מכחישים אותו מיד, אם עניין זה בשקר יסודו. וזאת

47 אור זרוע, הלכות ראש-השנה, סימן ערה, חלק ב, דף 125 ע"ב; י"ש אלפנביין, תשובות רש"י, ניו-יורק תש"ג, סימן מא, ושם הערה 15. השואל הוא חכם איטלקי ששמו היה זהה לזה של רש"י. ככל הנראה הוא הנוכר (בעניין אחר) בשבלי הלקט, ב, מהדורת י"ש חסידה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 112–113. קשה להניח שרש"י הוא השואל, כשל סדר הזמנים, ובשל קשריו באותם ימים אל רבותיו שבגרמניה, ואין כאן מקום להאריך בכך.

48 ראה לעניין זה כולו בספרי חכמי אשכנז הראשונים (לעיל, הערה 46), עמ' 348 ואילך.

49 א' נויבאור, 'דברים עתיקים מאוקספורד', המגיד, יח (1874), גיליון 5, עמ' 41, מתוך כתב יד ספריית הבודליאנה. וראה להלן, הערה 54.

50 ראה בספרי חכמי אשכנז הראשונים (לעיל, הערה 46), עמ' 114, ושם הערה 32.

51 שם, עמ' 253 (והערה 232), 350–351.

52 עניין זה נידון במפורט על ידי G.D. Cohen, 'The Story of the Four Captives', *PAAJR*, XXIX (1960), pp. 55–131. לגבי מצרים עדיין חלוקות הדעות והספק קיים. ראה: ש"ד גויטיין, 'פעולתו הציבורית של רבנו אלחנן בן שמריה "ראש הסדר שלכל ישראל"', ספר היובל ל' פינקל, ניו יארק 1974, עמ' 117–137, והספרות שבעמ' 118; אברמסון (לעיל, הערה 5), עמ' 84, 160, ובספרות שם.

במיוחד כאשר יהודי ספרד ייחסו חשיבות רבה וערך מיוחד לאמונתם בקדמות יישובם במקומם⁵³. הרוצה לשקר ירחיק עדותו. סיפורו של ר' אברהם קרוב הן מבחינת הזמן והן מבחינת המקום. העובדה שמהגרים איטלקים אלה קיימו כולם את מורשת ההורשה, למרות שבמקומם החדש לא היתה מסורת זו מקובלת, כפי שיידון להלן, יש לה משקל מיוחד, והיא מלמדת על עוצמת התופעה בקהילות ישראל באיטליה.

במקורות אלה כולם יש יותר מאשר רמזים לקיומה ולמידת עוצמתה של ההורשה בתחום חיי הרוח, לפחות בכמה מקהילותיה החשובות של איטליה. בשל אופיה המדיני המיוחד באותם ימים, קשה לראות ארץ זו כיחידה תרבותית אחת. כאמור, אין די ברמזים אלה כדי לקבוע מסמרות. אחד הגורמים המכבידים על כך היא הרשימה החשובה של חכמי איטליה הצפונית באמצע המאה ה"א, אשר למדו בישיבתו של רב האי גאון⁵⁴. על כמה מהם לא הגיעו אלינו ידיעות נוספות, וקשה להתחקות על שורשי משפחותיהם.

מבחינת הרקע ההיסטורי בחברה הנוצרית הסובבת היתה הקרקע פוריה להתפתחות מעין זו (זכויות יתר למשפחות עילית). איטליה נמנית עם אותן ארצות שבהן ניתן משקל רב למשפחות המיוחסות. במיוחד אמורים הדברים בחלקה הצפוני. הלומבארדים הביאו עמם את המורשה הגרמנית הקדומה בכל הנוגע למקומן המועדף של משפחות האצולה בחברה, ומסורת זו נשתמרה בכמה תחומים אפילו לאחר שנת 1400, כולל פריבילגיות שהוענקו להן⁵⁵.

2. גרמניה

בדינונו בקהילות אשכנז עומדים אנו על קרקע מוצקה יותר בשל אופיים של המקורות. יש

53 כפי שעולה ממקורות שונים. ראה מה שכתב על כך ח' ביינארט: H. Beinart, 'Cuando llegaron los judíos España', *Estudios*, III (1962), pp. 1–32

54 'וראיתי כתוב בספר רבי' שי' שהיה כתוב בעיר סיפונטא אשר במלכות לומברדיה בבית המדרש של ר' יהודה המכונה ר' ליון בר' אלחנן בר' יהודה נ'ב'ה' ולפני רבי' מנחם הכהן ורבי' יהודה ושאר רבנים המובהקים אשר לימדו בישיבת רב האי גאון בן רב שריא גאון ובאותו בית המדרש כתב זה הספר וזה י' השערים. וראיתי כתוב בו שמעשה היה שבדק ר' ידידיה בר' דוד ולא מצא סירכא בריאה כלל... והיו באותו בית המדרש כמה תלמידים ר' אלחנן ז'ק'ל' ור' ענן הכהן ז'צ'ל' ור' מלכי צדק ז'ל'ע' ור' משה הכהן ז'ע'ה' ותלמידים הרבה. אילו מכשירין ואילו מטריפין ופישפשו המסכת של חולין והלכות קצובות ותשובות ושאלות גדולות ולא מצאו שורש לדבר להתיר ולאסור... עד שמצאו בתשובות של רבי' חננאל בר' חושיאל ז'ק'ל' ובתשובות של רבי' ניסים גאון ז'ק'ל' דאין סירכא מטרפת אלא בריאה' (כתב יד בודיאנה 1101, דף 184 ע"א. אצל נויבאור [לעיל, הערה 49]. בשינויים קלים). מסתברת ההשערה, שיש להגיה 'למדו' במקום 'לימדו', אלא אם כן נסבור שבית המדרש שבו הם הורו פונה על שם רב האי גאון, אך זה רחוק. ראה גם ב"צ דינור, ישראל בגולה, א, 3, תל אביב תשכ"א, עמ' 239. לדעת נויבאור, שם, 'רבינו שיחיה' הוא רבינו תם, אך קשה להסכים עמו, ואין כאן מקום להאריך בזאת. מקור זה הוא בעל ערך רב לתולדות חכמי איטליה הצפונית באמצע המאה ה"א. כמה מן החכמים הנזכרים כאן ואבותיהם מופרים לנו ממקורות אחרים. ראה בספרי (לעיל, הערה 46), עמ' 253, 351. כן חשוב הוא לשאלת זיקתם של חכמי איטליה באותה עת אל המרכז הבבלי. ראה מה שכתבתי על כך בשלם ג (לעיל, הערה 42), עמ' 74. (ראה גם מה שכתב בינתיים י' תא"ש שמע על כתב-יד בודיאנה הנ"ל, עלי ספר, יא [תשד"ם], עמ' 82–83).

55 Heers (לעיל, הערה 1), עמ' 21–22.

בהם כדי לתאר את השתלשלות הנהגת הקהילות והישיבות של מגנצא ושל וורמייזא מסוף המאה ה' ועד לגזירות תתנ"ו. למשפחות המיוחסות ניתן בהן משקל מכריע בכל התחומים. ההנהגה הרוחנית של שתי קהילות חשובות אלה שבגרמניה התרכזה במשך חמישה הדורות הללו בידי שבע משפחות מיוחסות בתורתן ובמעמדן החברתי, חמש משפחות במגנצא ושתיים בוורמייזא. מהן – וככל הנראה רק מהן – נתמנו מנהיגי הקהל בתחום המדיני והרוחני גם יחד, ובדרך כלל אף נשאו אותם אישים שני כתרים אלה יחדיו⁵⁶.

הראשון לחכמי אשכנז הידועים לנו, אשר ככל הנראה פעל בגרמניה עצמה, הוא ר' יהודה הכהן הראשון, הידוע בכינויו ר' ליאונטין, אביה של שושלת 'הכוהנים'. ר' יהודה הכהן 'השני' – שנחשב לגדול שבחכמי גרמניה בדור השלישי, לאחר רבינו גרשום מאור הגולה – היה ככל הנראה נכדו. בנו של ר' יהודה הכהן, ובמיוחד בנו שמואל, נמנו עם חכמי גרמניה המובהקים בדור הרביעי ובדור החמישי. משפחה מיוחסת זו נספתה כמעט כולה במכה האנושה שהוכתה קהילת מגנצא בגזירות שנת תתנ"ו.

לאחר ר' ליאונטין עמד בראשות ישיבת מגנצא רבינו גרשום מאור הגולה (רגמ"ה). במקור אחד מסופר, כי גם בנו ר' אליעזר שימש בכהונה זו, אך הדברים מסופקים וקשה להסתמך עליהם. אחיו של רגמ"ה, ר' מכיר בן יהודה, וצאצאיו, 'בני מכיר', נמנו גם הם עם חכמי גרמניה הגדולים למשך דורות הרבה. על ר' מנחם בן מכיר, נינו של ר' מכיר הנזכר, מסופר שהוא 'תפיש ישיבה' גם לאחר גזירות תתנ"ו⁵⁷.

בדור השלישי עמד בראש הישיבה ר' אליעזר 'הגדול' בן יצחק ממשפחת אבון. משפחה זו, שמוצאה מצרפת, סיפקה גם היא במשך חמישה דורות חכמים גדולים לקהילות אשכנז. הראשון והמפורסם שבכולם הוא ר' שמעון בן יצחק בן אבון, גדול פייטניה של אשכנז הקדומה וחברו של רבינו גרשום מאור הגולה. נכדו של ר' אליעזר הגדול, ר' קלונימוס בן יצחק, היה אחד מחכמי המובהקים של שפירא בסוף המאה ה"א. אפשר שהוא עמד בראש ישיבתה, או בראש אחת מישיבותיה⁵⁸. יחד עם ר' אליעזר הגדול נשא גם ר' יעקב בר' יקר

56 דנתי בזאת בפירוט בשני מקומות אחרים: ספר היובל ל' כ"ץ (לעיל, הערה 13), ובספרי חכמי אשכנז הראשונים (לעיל, הערה 46), עמ' 400–411. שם הובאו המקורות והאסמכתאות לקביעות המוצעות להלן. לכן אסתפק כאן בהבאת עיקרי הדברים בלבד, תוך הדגשת מקומה של ההנהגה הרוחנית. אמנם, היה מי שהשיג עלי בעניין זה, בטענה כי עדיין אין לכך הוכחות מספיקות, אך נראה לי כי העובדות שהובאו במחקרים הללו מדברות בעד עצמן, וכי התמונה במקרה זה ברורה וחד משמעית, לפחות לגבי ישיבת מגנצא. ישיבה זו שימשה ברוב התקופה הנידונה כאן (עד תתנ"ו) כישיבה המרכזית לקהילות גרמניה כולן, ובמידה מסוימת גם לקהילות אחרות באירופה. (בינתיים נתפרסמה ביקורתו של ד' ברגר על ספרי הנ"ל, ובה מצויה הסכמה עם דעתי בעניין כוחה ומקומה של המשפחה בגרמניה הקדומה: תרביץ, נג [תשמ"ד], עמ' 479–487, ובמיוחד בעמ' 481.)

57 הדיון בר' ליאונטין וקשרו אל ר' יהודה הכהן מצויים בספרי חכמי אשכנז הראשונים (לעיל, הערה 46), עמ' 80–86, 178–180. שם גם הדיון בצאצאיו של ר' יהודה הכהן ובחלקו החשוב בהנהגת קהילות אשכנז עד תתנ"ו. לא כללתי כאן את ר' משולם בר' קלונימוס, מפני שלדעתי הוא נמנה עם חכמי איטליה הצפונית ולא עם חכמי גרמניה. ראה שם, עמ' 49 ואילך. הדברים על ר' מנחם – בכתב יד בודליאנה 1103 (שם, עמ' 364). המושג 'תפיש ישיבה' במקום זה מסתבר לפרשו כמי שעמד בראש הישיבה או כמי ששימש מנהיג רוחני לכמה קהילות באשכנז.

58 על אופיין של הישיבות באירופה בימי הביניים, ראה: מ' ברויאר, 'לחקר הטיפולוגיה של ישיבות

בתפקיד בכיר בישיבת מגנצא. אביו של ר' יעקב היה גם הוא תלמיד חכם מובהק ולמד לפני רגמ"ה. אך למעשה איננו יודעים דבר על מוצא המשפחה או על קורותיה בדורות מאוחרים יותר.

במחצית השנייה של המאה הי"א, בדור הרביעי, עמד ר' יצחק בר' יהודה בראש ישיבת מגנצא. הוא נמנה עם משפחתו של רבינו גרשום מאור הגולה (משפחת מכיר) ושימש בתפקידו שנים רבות, ככל הנראה עד לראשית שנות התשעים של המאה הי"א. המשפחה הרביעית שתפסה מקום חשוב בהנהגה הרוחנית באותם ימים היא משפחת קלונימוס, אשר, כאמור, היגרה מאיטליה, ולה חלק חשוב בייסוד מרכזי התורה במגנצא ובשפירא. בניה באו ככל הנראה בקשרי משפחה עם בני משפחת אבון, שמוצאה מצרפת. ר' יצחק בר' משה, מבני משפחת קלונימוס, מתואר כדמות המרכזית בהנהגה הרוחנית של קהילת מגנצא ערב הגזירות של תתנ"ו ובמהלכן. איננו יודעים מי עמד בראש ישיבת מגנצא בדור החמישי, 'דור החורבן'. המדובר בשנים מעטות מאז פטירתו של ר' יצחק בר' יהודה. על כל פנים, כל חכמי אשכנז הגדולים הנזכרים בספרות כמי שחיו ופעלו בתקופה זו היו כולם, בלא יוצא מן הכלל, צאצאיהן של ארבע המשפחות הללו ('הכהנים', 'בני מכיר', אבון וקלונימוס) או בני משפחתו של דוד הלוי, משפחת 'הלויים', אשר גם היא סיפקה חכמים מובהקים לקהילת מגנצא ואף לקהילות אחרות במשך מספר דורות, החל בימיו של רבינו גרשום מאור הגולה.⁵⁹

ובאשר לקהילת וורמייזא. שני דורות בלבד חלפו מאז הקמתה של הישיבה בעיר ועד חורבנה של הקהילה בגזירות תתנ"ו. עם זאת, הן בספר מעשה המכירי, הן בכרוניקות של תתנ"ו והן בספרי הזכרת נשמותיהם של הנספים באותן גזירות, מתוארות שתי משפחות מיוחדות כמי שהנהיגו קהילה זו: משפחת ר' יצחק הלוי ומשפחת ר' שלמה בר' שמשון. הן הן שנשארו בעול ההנהגה המדינית והרוחנית. ר' שלמה בר' שמשון הוא שקיבל את הפריבילגיה מהיינריך הרביעי לקהילת וורמייזא בשנת 1090. לבניו של ר' יצחק הלוי נכתרו כתרים רבים של שבת, והם נמנו עם תלמידי החכמים המובהקים של וורמייזא ברבע האחרון של המאה הי"א. אחד מהם, ר' אליעזר, הורה בישיבתה לאחר מות אביו. קרוב לוודאי, שאלמלא נחרבה ישיבה זו בגזירות שנת תתנ"ו, היו גם צאצאי משפחה זו נושאים בה בתפקיד מרכזי של הנהגה. עובדה היא, כי בראש הישיבה הראשונה בוורמייזא, שקמה לאחר הגזירות – וככל הנראה היתה יותר מעין מוסד סמלי מבחינת מספר תלמידיה – עמד ר' יעקב בן יצחק הלוי (יעב"ץ), בנו (ואולי, בדוחק, נינו) של ר' יצחק הלוי.⁶⁰ מאלפת היא העובדה, שראשיה של קהילת שפירא לאחר ההרס הנורא שבא על מגנצא וורמייזא בגזירות תתנ"ו, נמנו כולם עם שלוש ממשפחותיה המיוחדות של מגנצא: קלונימוס, הכהן ואבון. הם הנהיגו מן הבחינה המדינית והרוחנית גם יחד.

המערב בימי הביניים, פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה – ספר היובל ל' כ"ץ, ירושלים תש"ם, עמ' מה-נה.

59 הדיון בר' משה בר' קלונימוס 'הראשון', שהיגר לגרמניה בראשית המאה הי', מצוי בספרי חכמי אשכנז הראשונים (לעיל, הערה 46), עמ' 29 ואילך; משפחת ר' דוד הלוי: שם, עמ' 258 ואילך.

60 ראה על כל אלה: שם, עמ' 266 ואילך, 354-357, ובספרות המצויה בהערות שם.

בסיס עיקרי לתיאור זה כולו, הן במגנצא והן בוורמייזא ובשפירא, הוא ספר מעשה המכירי, שנכתב באותה עת בגרמניה. לפי אופיו, מתאים הוא במיוחד לשקף נאמנה את הפעילות הרוחנית לענפיה השונים, שנעשתה באותה עת בישיבות גרמניה⁶¹. קיימת אמנם האפשרות, כי בני מכיר, שחיברו את ספר מעשה המכירי, ונמנו כאמור על משפחת רבינו גרשום מאור הגולה, לא מצאו לנכון לכלול בספרם חכמים גדולים אחרים, שלא נמנו על המשפחות המיוחסות הנזכרות. טענה זו אכן הועלתה כנגד התיאוריה הנ"ל, שהוצעה על ידי⁶², אך קשה ביותר לקבלה. אין הדבר הולם את אופיו האקלקטי של ספרם ואת התייחסותם המרובה למנהגיהם השונים והמגוונים של היהודים באשכנז. יתר על כן, גם במקורות אחרים שלא מבית מדרשם, לא מצינו כל זכר של ממש לחכמים גדולים אחרים שפעלו במגנצא, וורמייזא ושפירא: לא בפיוטים ששרדו מאותם ימים, לא בכרוניקות של שנת תתנ"ו ובספרי הזכרת הנשמות ולא בספרות דבי רש"י. משקל מיוחד יש לתת לספרות אחרונה זו. רש"י לא נמנה עם אותן משפחות מיוחסות (ראה להלן), וכן לא חתנו ר' מאיר בר' שמואל. (לו נשאר רש"י בגרמניה לא היה זוכה, ככל הנראה, לשמש בה ראש ישיבה!) לא היתה להם כל סיבה להשכיח את זכרם של חכמים גדולים שבאו עמם במגע. והנה, עובדה היא, כי כל חכמי אשכנז הנזכרים בספרים שיצאו מבית מדרשו של רש"י, הם אלה הנזכרים גם בספר מעשה המכירי! ברור שהיו חכמים שונים בקהילות גרמניה שזכרם אבד. סביר שהיה כן בקהילות הגדולות של קלן ושל רגנסבורג, ויש להניח, שגם בקהילות שו"ם היו בני תורה שלא נמנו עם החכמים המובהקים הידועים לנו, מכיוון שהם לא זכו להגיע אל 'השורה הראשונה'. מבחינה עקרונית ומיתודית אין ויכוח זה משנה לגבי נושא דיוננו כאן. גם מי שסובר שהיתה התעלמות מכוונת מחכמים אחרים, יצטרך לראות בכך הוכחה רבת משמעות לכוחן של המשפחות המיוחסות בחברה כולה, שהרי מדובר בהתעלמות כללית ומודעת.

על החשיבות היתירה שיוחסה באותה עת בקהילות אשכנז לייחוס המשפחתי ולשבט משפחות אלה יש בידינו עדויות נוספות, שלא כאן המקום לפרטן⁶³. אפילו במצבות שנשתמרו מאותם ימים, בסיפורי הגזירות וברשימות הנספים בתתנ"ו זכו הם, ורק הם, בתוארי כבוד מיוחדים. אמנם, הייחוס המשפחתי וההורשה שונים היו באופיים מאלה שבבבל ובארץ ישראל. לא היתה כאן ירושה של אב לבן, והיתה מעין 'תורנות' בעמידה בראשות הישיבה. אך כוחה של המשפחה היה מכריע גם בהנהגה הרוחנית. עובדה היא, שבמשך חמישה דורות אלה מצינו את בניהן של המשפחות הנזכרות כולן בתפקידים בכירים בהנהגה הרוחנית. מאחר שהמדובר בקהילות קטנות באופן יחסי, ובמספר משפחות שרק מתוכן יצאו המנהיגים, יש להניח כי לכישוריהם של המועמדים ניתן משקל רב. לכן, נזקה של התופעה לא היה גדול. גם אווירת הלימודים, שהיתה בה פתיחות מרובה, אשר היתה שונה לחלוטין מזו שמצאנוה בישיבות בבל, וגודלן של הישיבות סייעו לכך. מסתבר, כי ריבויין של המשפחות המנהיגות הוא הוא שמנע את חזרת התופעה שמצאנוה בבבל. רוב בני הישיבה

61 שם, עמ' 361 ואילך.

62 על ידי 'תא-שמע, לעיל, הערה 42.

63 ראה במאמרי בספר כ"ץ (לעיל, הערה 13).

באו, ככל הנראה, מקרב משפחות אלה, וקשה להניח שהיתה להן הסתייגות כלשהי או חששות מפני משא ומתן ענייני ונוקב עם העומדים בראש הישיבה. סיוע לכך נשתמר בעדויות שונות שהגיעו אלינו על דרכי הלימוד ביישובות מגנצא וורמייזא באותם ימים, ובמיוחד באלה של הקהילה השנייה, שהיתה צעירה יותר ואשר הפעילות הרוחנית שבה היתה חשובה במיוחד⁶⁴.

מה הם הגורמים ההיסטוריים שהולידו באשכנז הקדומה מציאות מיוחדת זו, שבה ניתן למשפחה מקום כה מכריע בהנהגה הרוחנית? משנה תוקף יש לשאלה זו לאור העובדה שתופעה מעין זו לא נהגה – כפי שנראה להלן – ברוב המרכזים האחרים של התפוצה היהודית, באירופה ובארצות המזרח. הימצאותו של נוהג דומה באיטליה מעלה את האפשרות, כי לפנינו השפעה של המורשה הארץ ישראלי, שבה נהגה ההורשה אף ביתר קיצוניות מאשר בבבל, שהרי, כאמור, עמדו שני מרכזים אלה תחת השפעה חזקה יותר של ארץ ישראל מאשר התפוצות האחרות. אך סברה זו מסופקת, לפחות ביחס לאשכנז. את הגורם העיקרי לכוחה המכריע של המשפחה היהודית בקהילות גרמניה הקדומות (לפני תתנ"ו), הן ביחס להנהגה המדינית והן ביחס להנהגה הרוחנית, יש לתלות בדרך הקמתן של קהילות אלה ובמיעוט אוכלוסייה. המהגרים הראשונים הגיעו מאיטליה ומצרפת. בראשם עמדו סוחרים אמידים אשר קיבלו כתבי זכויות מן השליטים הקארולינגיים. אנשים אחרים אשר נלוו אליהם היו תלויים בהם. כמה מן הסוחרים הללו היו מיוחסים גם בתורתם עוד בארצות מוצאם. וכך נוסדו הקהילות מסביב למספר משפחות מיוחסות מנהיגות. צרכים שונים, דתיים בעיקרם, הם שאילצו אותם להביא עמם מהגרים נוספים שנספחו אליהם. בהדרגה נצטרפו אליהם סוחרים יהודים אחרים, וכך קמה ועלתה הקהילה המקומית. באופן טבעי ניתן מעמד של בכורה בכל התחומים לראש המשפחה ולבניו. בראשונה היו הקהילות קטנות עד מאוד, דבר שנתן משנה כוח לאותם מהגרים מנהיגים ולבני משפחתם. לעתים היו משפחות מיוחסות אלה עם כל צאצאיהן מרכיב חשוב באוכלוסייה גם מבחינה מספרית. על כל אלה מצויות בידינו עדויות שונות, פנימיות וחיצוניות, ולא כאן המקום להאריך בכך⁶⁵. מעניינת היא העובדה, שגם בחברה הנוצרית הגרמנית זכו המשפחות המיוחסות להשפעה גדולה יותר מבכל ארץ אחרת באירופה, אף שקשה למצוא קשר של ממש בין מציאות זו ובין

64 הראשון שעמד על חשיבותו הרבה של המרכז בוורמייזא במחצית השנייה של המאה ה"א היה י"נ אפשטיין (תרביץ, ד [תרצ"ג], עמ' 11–34, 153–192). אף שאי אפשר לקיים את דבריו במלואם, כמה יסודות חשובים שבתוכם נותרו שרידים וקיימים. וראה בספרי הנזכר (לעיל, הערה 46), עמ' 412–415.

65 ראה: א' גרוסמן, 'הגירת יהודים אל גרמניה והתיישבותם בה במאות ט–יא', בתוך: א' שזן (עורך), הגירה והתיישבות בישראל ובעמים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 109 ואילך. על משקל היתר שיש למשפחות מנהיגות בחברה דלת אוכלוסין, מן הבחינה הסוציולוגית, ראה: T. Parsons and R.F. Bales, *Family, Socialization and Interaction Process*, Illinois 1955, pp. 259–306. גם לכמה ממחקריו האחרים של Parsons יש השלכות עקיפות לנושא דיוגנו כאן, אך יכולת היישום של דעות אלה כאן קשה עד מאוד, בשל המקורות המעטים שנשתמרו בידינו מן התקופה הנדונה כאן. על הצד העקרוני של השימוש במיתודה הסוציולוגית בחקר תולדותיהן של קהילות ישראל בימי הביניים ובעת החדשה, ראה: J. Katz, 'The Concept of Social History and its Possible Use in Jewish Historical Research', *Scripta Hierosolymitana*, III (1956), pp. 292–312.

ההתפתחות המתוארת בחברה היהודית. בכמה מקרים אף ניתן למשפחות אלה על ידי השלטונות חלק מכריע בהנהגת הערים. עדויות על כך נשתמרו במסמכים רשמיים. האצולה הפראנקית בגרמניה התבססה על שני טיפוסים של משפחות בתי אב גדולות. הקדומה יותר היתה ה־Sippe. רבים מבניה הסתופפו בחצר המלכות, ולא היה להם מרכז אחד שבו ישבו. סביב שנת 1000 עלה בהדרגה הטיפוס השני, המכונה Geschlecht, באזורים שונים, כולל זה של שמפאן שבצפון צרפת (Champagne). הסוג השני ריכז צאצאים של בית אב אחד בתחום גיאוגרפי מוגדר יותר, ועוצמתו היתה גדולה יותר. הבדל מעניין בין השניים היה בדרך הורשת הסטאטוס: בראשון לפי האם, בשני לפי האב⁶⁶. קרוב הוא, כי מציאות זו הקלה על הנכונות של החברה היהודית בכללה לקבל את הבכורה שניתנה למשפחות המיוחסות. מציאות זו של מעמד בכורה למשפחות מיוחסות ושל מסירות משפחתיות שנשתמרו בקרב בניין של אותם אבות מייסדים בקנאות ובדביקות הוא ההסבר העיקרי גם להיווצרות מסורות משפחתיות מיוחדות לאורך ימים ולעליית ספרות המנהגים כבר במחצית השנייה של המאה הי"א ביהדות גרמניה.

3. צרפת (הצפונית והדרומית)

גם בקהילות צרפת מצויות היו כמה משפחות שניתנה להן זכות בכורה בהנהגה הרוחנית, כפי שהיה נהוג בקהילות אשכנז. אך המקורות שנשתמרו מאותם ימים כה מעטים, עד שאין כל אפשרות לצייר על פיהם תמונה ברורה. במיוחד אמורים הדברים בקהילות צרפת הצפונית⁶⁷. אף אין בידינו עדויות ברורות על בתי מדרש שהיו קיימים בהן לפני המחצית השנייה של המאה הי"א, הגם שהדעת נוטה להניח שהיו כאלה בנמצא. שלוש משפחות מיוחסות בתורתן ובמעמדם התברתי פעלו בקהילות צרפת הצפונית באותה עת: משפחת אבון, משפחת בני ר' מנחם ומשפחת יוסף טוב-עלם, שהיגר מנרבונא לאנז'ו (Anjou) שבמרכז צרפת. בני משפחות אלה נמנו על מעמד החכמים, ולהם היתה בכורה בהנהגה הרוחנית של בני הקהילות. כמה מצאצאי משפחת אבון הגרו לגרמניה וגם בה נטלו תפקיד מרכזי בהנהגה הרוחנית:

רבי שמעון הגדול בר יצחק החסיד בר אבין הגדול בתורה בחכמה ובעושר ובסודי סודות לדרוש כל אות ואות במ"ש פנים הוא ר' אבין הגדול אשר יצא מזרעו של הרב

66 ראה: K. Schmid, 'Über die Struktur des Adels im früheren Mittelalter', *Jahrbuch für* Heers; *frankische Landesforschung*, XIX (1959), pp. 1–23, עמ' 12–13, 21–18; ראה גם: K. Leyser, 'The German Aristocracy from the Ninth to the Early Twelfth Century', *Past and Present*, XLI (1968), pp. 25–53

67 צפונית לנהר לואר (Loire). המגמה הרווחת בספרות, לתאר את מורשתן הרוחנית של קהילות צרפת הצפונית באותם ימים כזוהת לחלוטין לזו של גרמניה, אין לה על מה שתסמוך. דמיון רב וקשר הדוק היו ביניהן, אך היו גם הבדלים בתחומים שונים. על כמה מהם הערתי במאמרי: 'הקשרים בין קהילות ישראל שבצרפת הצפונית ובין אלה שבגרמניה לפני שנת תתנ"ו', בתוך: מ' שטרן (עורך), אומה ותולדותיה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 221–231.

רבי יוסף הזקן בן רבינו שמעון ממדינת מנש שיסד אזהרת אתה הנחלת והוא היה בר סגולתו של רבינו אליהו הזקן שיסד אזהרות אמת יהגא חכיה⁶⁸.

ר' אליהו הזקן הנזכר כאן נמנה עם המשפחה השנייה, אשר לה היה תפקיד מכריע בהרבצת תורה בקהילות צרפת הצפונית. עם בניה נמנו גם שני אחיו של ר' אליהו: ר' יקותיאל ור' יצחק. נכדו של ר' יצחק, שנקרא על שמו, נמנה עם הגדולים שבחכמי צרפת הצפונית במחצית השנייה של המאה ה'א'⁶⁹. גם אחותו בלט (Bellette) מילאה תפקיד דומה: 'וכן הנהיגה אחותו [של ר' יצחק בר' מנחם] מרת בילא (ובמקורות מקבילים: בלט) משמו את בנות עירה לחטוט את שיניהם קודם טבילה'⁷⁰. על משפחתו של ר' יוסף טוב עלם מסופר:

שמשון הוליד יהוספיה בנימן אשר נקרא בשם הגאונים האחים רבנו יוסף טב עלם ואחיו רבנו בנימן כי ארבעה אחים היו: אלו השנים הרמזים והרב ר' אברהם המנוסה והר' משה ורבנו בנימן סדר 'וחיות בוערות'... והרב ר' אברהם המנוסה הושלך לתוך כבשן האש ונצול... ושם אביהם ר' שמואל. וגמירי דמגזע יוסף איש ויעון קאתו⁷¹.

רמזים מעטים אלה, אשר בחלקם אף סתומים הם, מטעים את הדעת להנחה, שדמיון היה באותם ימים ראשונים בין המציאות החברתית של קהילות אשכנז וזו של קהילות צרפת הצפונית, אך קביעה של ממש איננה אפשרית. ואף אם כן הוא, הרי שדמיון זה היה זמני. שכן, רש"י הקים לו בית מדרש מפואר בטרויש (Troyes), אף שלא מצינו כל עדות ממשית על הימנותו עם משפחה מיוחסת; ואף יותר מכך, הגיעונו רמזים שונים שערכם רב כי מוצאו היה ממשפחה 'פשוטה'^{71א}.

בישיבת נרבווא (Narbonne) אשר בפּרובאנס היה למשפחה באותם ימים ראשונים תפקיד חשוב עוד יותר, הן בתחום הפוליטי והן בתחום האינטלקטואלי. אף אפשר, שבתקופה

68 שו"ת מהרש"ל, סימן כט: על פי דפוס ראשון, לובלין של"ד. על טיבו של מקור זה ראה: גרוסמן (לעיל, הערה 66), עמ' 114–115.

69 ראה אודותם אצל H. Gross, *Gallia Judaica*, Paris 1897, pp. 293, 363, ובספרים (לעיל, הערה 46), עמ' 222–224, ובספרות המנויה בהערות שם.

70 מחזור ויטרי, מהדורת ש' הורוויץ, נירנברג תרפ"ג, עמ' 610; וראה הספרות המצוינת בספרי, שם, עמ' 224, הערה 62. הפיזור שלי – א"ג.

71 כתב יד מינכן לתלמוד הבבלי, רנ"ג רבינוביץ, דקדוקי סופרים למסכת ברכות, ניריורק תש"ך², עמ' 30–31.

71א העדות הטובה ביותר לכך היא פנייתו של רש"י אל בניין של המשפחות המיוחסות בגרמניה בכבוד נדיר ותוך ביטויי השפלה קיצוניים, אף אם היו צעירים ממנו לימים ולא הגיעו לדרגתו ולרמתו בלימוד התורה. כגון: 'אני צעיר גדולי משרת בית אביו משיב שלום כתלמיד לרב' (גרוסמן [לעיל], הערה 46), עמ' 187, דהיינו: 'צמח קטן הגדל במי הכביסה של בית אביו, ביטוי של התבטלות ושל ענווה יתירה בפי רש"י' (כהצעת עפשטיין; מובא אצל גרוסמן, שם, הערה 58). פנייה זו היא אל נכדו של ר' יהודה הכהן. בלשון דומה כתב אל ר' נתן בן מכיר, בתארו את עצמו: 'מטע עין רוגל הניתן לכביסה רפוש ודלוח' (חופש מטמונים, ברלין תר"ה, עמ' 1; תשובות רש"י [לעיל, הערה 47], עמ' 7, וראה שם דבריו כולם!). אי אפשר לתלות זאת בענוותנותו הטבעית של רש"י בלבד. לא מצינו כתיבה מעין זו באיגרותיו אל חכמים אחרים.

מסוימת נהגו בנים לרשת את מקום אבותיהם בראשות הישיבה⁷². ייתכן שגרמה לכך המסורת האיטלקית. הדעת נותנת, שבני קלונימוס שבפרובאנס קשורים היו למשפחתם באיטליה, כשם שהענף האשכנזי של משפחה זו היה קשור גם הוא באיטליה. חילופי השו"ת של קהילות פרובאנס עם ר' משולם בן קלונימוס שבאיטליה, במחצית השנייה של המאה ה'י', מסייעים גם הם לכך. עם זאת, במקורות מודגש כי קהילת נרבונה הושפעה הרבה במבנה מוסדותיה – הנשיאות והישיבה – מן המצוי בבבל: ראשות הגולה והישיבות. זאת כנראה עוד מתקופת הכיבוש המוסלמי⁷³. אם כן הוא, אפשר שאף הורשת ראשות הישיבה הושפעה מן המסורת הבבלית. השימוש בתואר 'גאון' לראשי ישיבת נרבונא, שרווח באותם ימים (מעבר לכל המצוי במרכז יהודי אחר שבתפוצה), שורשו גם הוא בקשרים הדוקים אלה עם בבל. בחברה הנוצרית פעלו שלוש משפחות של האצולה הגבוהה. שתיים היו ממוצא פראנקי, והשלישית – זו של קארקאסון (Carcassonne) – הובאה על ידי הקארולינגים. השושלות הגיניאלוגיות שלהן ניתנות לתיאור מאמצע המאה ה'ט' ועד לקראת אמצע המאה ה'א'⁷⁴.

4. ספרד וצפון אפריקה

המבנה החברתי של קהילות ישראל בספרד שונה היה מזה של אשכנז. חצרנים ומקורבי מלכות הם שמילאו בדרך כלל בספרד את הפונקציה המדינית: שתדלנות בחצר המלכות. כך היה כבר בתקופה המוסלמית, וביתר שאת לאחר הרקונקיסטה⁷⁵. לעובדה זו היתה השפעה גם על שאלת הורשת המנהיגות הרוחנית.

ר' משה בר' חנוך שבא לספרד, ור' חושיאל שבא לצפון אפריקה, הביאו עמם, כאמור, את מסורת איטליה, והורישו את כהונתם בראש הישיבות לבניהם. אך היתה זו למעשה מעין אפיזודה חולפת. בקהילות ספרד וצפון אפריקה לא הוכרה זכותם של בנים לרשת את מקום אבותיהם בראשות הישיבות. כן עולה מבדיקת שמותיהם של ראשי ישיבות ספרד מן המאה ה'א' ולאחריה. אמנם, כוח רב היה למשפחות המיוחסות, ור' אברהם אבן דאוד – המשמש כאחד המקורות ההיסטוריים החשובים ביותר לחקר הפעילות הרוחנית היהודית בספרד הקדומה – מצא לנכון להדגיש מספר פעמים, כי החכמים המנהיגים באותם ימים נמנו ברובם עם משפחות של 'גדולים' או התחתנו בהם. הכוונה לגדולה במעמד הכלכלי והחברתי. כן הוא גם ביחס לחמשת החכמים הראשונים שנקראו בשם 'יצחק'⁷⁶. הדעת נותנת, כי כוח זה סייע בידי אותם מנהיגים רוחניים. כמובן, היו אותן משפחות אף בגדר חממה טבעית שהתנאים בה

72 ראה בהוספות לכתב יד של ספר הקבלה של הראב"ד, אצל גויבאור, סדר החכמים (לעיל, הערה 11), א, עמ' 83–84, ובמאמרו של בנדיקט הנזכר בהערה הבאה.

73 ב' בנדיקט, 'לתולדותיו של מרכז התורה בפרובאנס', מרכז התורה בפרובאנס, ירושלים תשמ"ה, עמ' 2 ואילך; ש' שוורצפוס, בתוך: ב' רות (עורך), תקופת האופל, תל-אביב תשל"ג, עמ' 77–79, 93–94 ובספרות הנזכרת בהערות שם.

74 Heers (לעיל, הערה 1), עמ' 19.

75 על מעמד החברתי ופעילותם הציבורית של חצרנים אלה בספרד, ראה: ח' ביינארט, 'דמותה של החצרנות היהודית בספרד הנוצרית', בתוך: קבוצת עילית ושכבות מנהיגות בתולדות ישראל ובתולדות העמים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 55–71. על פועלם בתקופה המוסלמית ראה במקומות שונים בספרו של א' אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, א–ב, ירושלים תשכ"ו.

76 עובדה זו, כי חכמים אלה נתחתנו עם המשפחות המיוחסות של יהודי ספרד (שהיו בעיקרם חצרנים),

אפשרו את צמיחתו של תלמיד חכם, כמבואר לעיל. אך בשום פנים אין לדבר כאן על הורשת המנהיגות הרוחנית, כמצוי בארץ ישראל ובבבל, ואפילו לא כמצוי באיטליה ובאשכנז. עובדה היא, כי חוץ מאשר ר' חנוך בר' משה לא מצינו בנים – או בני משפחה קרובים אחרים – שירשו את מקום אבותיהם בראשות ישיבות קורדובה או לוסינה⁷⁷.

אף אפשר, שעוד לפני בוא מהגרים אלה מאיטליה לא נהגה הורשה זו. כך עולה מדבריו של הראב"ד על עלייתו של ר' משה בר' חנוך, אשר לא הוכר כלל בתחילה ונחשב לאיש פשוט. חכמתו, שנתגלתה בעת דיון בסוגיה תלמודית, היא שהביאה את הדין המקומי לוותר לו על כסאו, מבלי לבדוק כלל את מוצאו ואת ייחוסו⁷⁸. בתיאור המאבק בין ר' חנוך בר' משה ובין ר' יוסף אבן אביתור על ראשות ישיבת קורדובה, לא מנה הראב"ד את הזכות הליגאלית של ירושת משרת האב בין הטיעונים של מחנה ר' חנוך. גם עלייתו של ר' שמואל הנגיד לגדולה – מדינית ורוחנית גם יחד – מתוארת על ידו בצורה דומה, כמי שעלה 'מאשפתות' לגדולה: 'והיה רוכל מפרנס את עצמו בצער... היה יושב בחנות והוא רוכל'⁷⁹.

בשל אופיין האגדי של מסורות אלה, קשה להסתמך עליהן לבדן. ייתכן שגם כאן פעלה המגמה של שילוב אניקדוטות בתיאור האירועים, כדי להוסיף להן נופך של דרמטיזציה. על כל פנים, עדות חשובה יש כאן לתפיסת מגבלותיה של ההורשה בימיו של הראב"ד (אמצע המאה ה"ב) ובדור הסמוך אליו. לו היתה מקובלת בחברה היהודית התפיסה, כי יש משום סאקראליות בהנהגה הרוחנית של המשפחות המיוחסות, כי לבנים ניתנה זכות קדימה לרשת את מקום אבותיהם, וכי לא כישוריו של אדם הם שהקנו לו את זכויות היתר, לא יכול היה הראב"ד לתאר מציאות מעין זו. אם אין בכוחן של מסורות אגדיות כשהן לבדן לשמש

לאחר שעלו לגדולה ושימשו ברבנות, היא רבת משמעות לחקר כוחה וחשיבותה של המשפחה היהודית בספרד הקדומה. בתוכם היו גם ר' חנוך בר' משה, שנשא לאשה את בת משפחת פליאג, ש'היתה גדולה מכל משפחות קהל קורטובא' (ספר הקבלה לראב"ד, מהדורת ג"ד כהן, פילדלפיה תשכ"ו, עמ' 48), ור' יצחק בר' ראובן אלברצוני בדניה (Denia). הדעת נותנת שקשרי חיתון אלה היה בהם כדי לקדם את מעמדם ולחזק את השפעתם. אך אין בכך כדי לסתור את קביעתנו כאן על אי קבלת עקרון ההורשה במנהיגות הרוחנית: (א) אין במקורות אלה כל עדות על תפיסה סאקראלית; (ב) מינויים של חכמים אלה קדם להתחברותם לאותן משפחות.

77 אמנם מצינו שני ניסיונות למנות בנים למלא את מקום אבותיהם, אך בשל נסיבות חיצוניות הם לא עלו יפה. הראשון הוא נכדו של ר' שמואל הנגיד: 'וכשנגזרה הגזירה על רב יהוסף הנגיד ברח עזריה בנו לר' יצחק זה הרב [=בן גיאת]. וזכר חסד אבותיו שעשו לו וכבדו ונשאו. ורצה להקימו לראש על קהל אליסאנה ושאר קהלות ספרד והוא עודנו נער. אבל אם ה' לא יבנה בית שוא עמלו בוניו בו. ונפטר ר' עזריה הלוי. ונסמך ר' יצחק בר' יהודה ברבנות...' (ספר הקבלה, שם, עמ' 60); והשני: ספר שירת ישראל לר' משה אבן עזרא, מהדורת ב"צ הלפר, ליפסיה תרפ"ד, עמ' סח (=א"ש הלקין, ספר העיונים והדיונים, ירושלים תשל"ה, עמ' 67). השני הוא בנו של ר' יוסף אבן מיגאש: 'זאע"פ שר' מאיר בנו ור' מאיר בן אחיו הם תלמידיו ובעלי קבלתו והם חכמים גדולים אבל מפני הרעה נאסף הצדיק... ומפני כן לא יכלו בניו של רב יוסף להושיב ישיבות אלא גלו בראש גולים למדינת טוליטולה' (ספר הקבלה, שם, עמ' 66–65).

78 'ובאותו היום יצא ר' נתן הדיין והלכו אחריו בעלי דיניו ואמר להם: אני איני דיין וזה הלוּבש השק והאורח הוא רבי ואני תלמידו אהיה מהיום ואתם מנוהו על קהל קורטובה דיין וכן עשו' (ספר הקבלה, מהדורת ג"ד כהן, שם, עמ' 48). בכתב יד מונטיפיורי, שם, הדיין איננו נתן, אלא 'שלמה', אך עדיף לקיים את הנוסח המצוי בכל המקורות האחרים.

79 ספר הקבלה, מהדורת ג"ד כהן, שם, עמ' 53–54.

מקורות ברי סמכא, יש ויש בהן כדי לאפיין את משאלות הלב ואת המוסכמות והמקובלות בחברה בעת כתיבתן.

קבלתו של ר' יצחק אלפסי – איש צפון אפריקה שברח לספרד בשל רדיפת השלטונות – לרבה של לוסינה, לאחר מותו של ר' יצחק בר' יהודה אבן גיאת, מעידה גם היא שלמרות כוחן הרב של המשפחות המיוחסות בספרד, ניתן משקל מכריע לכישוריו של אדם. העובדה שהרי"ף הועיד עוד בחייו את תלמידו המוכשר, ר' יוסף אבן מיגאש, ליורשו, מעידה אף היא בבירור על כך. מסורת זאת, של העדפת התלמידים המוכשרים, נמשכה גם בדורות מאוחרים יותר בספרד, ויש לראותה כאחד הגורמים החשובים בהתפתחות חיי הרוח והיצירה הספרותית בה. אף אם רובם נמנו עם אותן משפחות מיוחסות ככוחן הכלכלי והחברתי, לא היה די בכך כדי להעלותם ולקנותם. חכמתם היא שעמדה להם.

תמונה דומה מאפיינת גם את קהילות צפון אפריקה. אף בהן לא נהגה ככלל הורשת המנהיגות הרוחנית. אמנם, במחצית הראשונה של המאה הי"א מצינו את הצמדים של אבות ובנים, המשמשים בהנהגה הרוחנית: ר' חושיאל ור' חננאל, ר' יעקב ור' נסים, אך אין לכך המשך. אפשר שגם אבותיו של ר' יעקב שימשו ברבנות. סיוע לכך מצוי בדבריו של רב שרירא גאון בפתיחת איגרתו המפורסמת: רב נסים בר רב יעקב בר' נסים בר' יאשיהו אבן שאהון⁸⁰. שאלת ההורשה של ראשות בתי המדרש בקהילות צפון אפריקה נחקרה לאחרונה על ידי מ' בן-ששון. מסקנתו היא, כי בקהילת קירואן הגדולה לא היתה הורשה אוטומטית וכי המשפחה לא שימשה מקור הסמכות הרשמי, אלא שבמקרים שונים היא שימשה מקור הכשרה ובית אימון נאות. העובדה שקהילה זו שימשה מרכז להגירה מתמדת והיה בה פוטנציאל חברתי ואינטלקטואלי מגוון, אפשרה את בחירת האנשים המתאימים ביותר לתפקיד. לעומת זאת, בקהילת קאבס, שהיתה קטנה במספר אוכלוסייה, עמד בית אב אחד בראש בית המדרש⁸¹.

ג. סיכום

אף אם אין די במקורות שנידונו עד כה כדי לצייר תמונה ברורה וחד משמעית של הורשת המנהיגות הרוחנית בתפוצות השונות (למעט המרכזים שבארץ ישראל ובבבל), עולה מהם בבירור עובדה רבת חשיבות: ההבדל בין מסורת אשכנז ובין זו של ספרד. עד סוף המאה הי"א – התקופה הנידונה כאן על ידינו – היתה מידת עוצמתה של הורשה זו בקהילות גרמניה גדולה יותר. התפתחות זו הושפעה, כאמור, משלושה גורמים עיקריים: קטנותן של קהילות אשכנז בהשוואה לאלה של ספרד, דרך היווצרותן של הקהילות, והעובדה שרבים מחכמי גרמניה נשאו גם בעול ההנהגה המדינית, פונקציה שמולאה בספרד בעיקר על ידי התצרנות היהודית. קשה לתלות התפתחות זו בהשפעת הסביבה הנוצרית. במאה הי"א, וביתר שאת

80 מהדורת ב"מ לוין (לעיל, הערה 9), עמ' 2: וראה ש' אברמסון, רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה, מבוא, עמ' יז ואילך.

81 מ' בן-ששון, 'חברה והנהגה בקהילות ישראל באפריקה הצפונית בימי הביניים (קירואן 800–1057)', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג, עמ' 104–107.

במאה הי"ב, כמו באירופה הצפונית-מערבית מורים דגולים, אשר אישיותם וסגולותיהם הייחודיות הפכו למורים ולמדריכים, אשר נהרו אליהם תלמידים ממקומות שונים⁸². לא היה כל מקום לשאלת ההורשה במציאות זו, ובמיוחד כאשר כמה מראשי נושאי דגל התחייה הרוחנית-הספרותית באותה עת היו נזירים. אך כאמור לעיל, אפשר שיש לתלות את ההתפתחות בקהילות ישראל שבגרמניה ובאיטליה בזיקתן ההדוקה יותר למורשה הארץ ישראלית, שבה נהגה ההורשה הרוחנית בקיצוניות יתירה.

הבדל זה בין המרכזים היהודיים באשכנז ובספרד במאה הי"א נתן את אותותיו לשנים הרבה ועקבותיו ניכרים גם בדורות הבאים. מנהגם של ראשי ישיבות וחכמים גדולים לבחור להם את תלמידיהם ולהשיא את בנותיהם לטובים שבתלמידיהם, הגביר עוד יותר את משקלה של תופעה זו⁸³. אמנם, המשפחה לא שימשה במקרה זה כמקור הרשמי של הסמכות, אך בפועל גדלו כוחה ומשקלה. על כל פנים, רבות הן המשפחות שבניהן וצאצאיהן נמנו על גדולי התורה בקהילות אשכנז ובסעיפים שנסתעפו מהם במאות הי"ב-ה"ד, בעוד שבספרד היתה התופעה מצומצמת לאין ערוך. הקירבה המשפחתית בין גדולי התורה של ספרד בדורות אלה – ולמעשה עד הגירוש בסוף המאה הט"ו – קטנה ונדירה. אמנם, ברוב המקרים מסתבר לתלות את ההתפתחות באשכנז בהיות המשפחה בגדר חממה טבעית ולא בתפיסה סאקראלית שלה ושל ההורשה, אך הדעת נותנת כי המסורת מימים עברו, מלפני תתנ"ו, נתנה גם היא את אותותיה. ולא זו בלבד; ראיית המשפחה כמקור הסמכות של המנהיגות הרוחנית מתגלית לעתים כמשנה מפורשת. בראש ובראשונה אמורים הדברים בחסידי אשכנז. תורת המיסטיקה שלהם מבוססת בעיקרה על ערך מסורותיהם המשפחתיות המקודשות, ולדבריהם – מקורן באשכנז הקדומה. שושלות המסירה כרוכות יחדיו עם השושלות הגניאלוגיות, והן נזכרות לרוב בכתביהם⁸⁴. אך גם בחוגים אחרים נשארו עקבות ברורים לקיומה. אפשר שמשנתם של חסידי אשכנז השפיעה גם היא על חוגים אחרים בחברה היהודית. ייחוס משפחה נקשר גם עם ההורשה של המנהיגות הרוחנית. לא קשה היה למצוא רמזים במקורות חז"ל ולשעבדם לתפיסה זו, לראיית התורה כמי שמחזרת אחרי אכסניה שלה גם במנהיגות הרוחנית. לעתים אף הוצאו מקורות אלה מפשטם ונשתנו לצורך תכלית זו⁸⁵.

82 ראה: D. Knowles, *The Evolution of Medieval Thought*, Part Two: 'The Renaissance of the Eleventh and Twelfth Centuries', London 1976⁶, pp. 71–149

83 כן היה במשפחותיהם של רש"י, ראב"ן, ראב"ה, ורבים אחרים. ראה בסקירתו של א' אפטוביצר, מבוא לספר ראב"ה, ירושלים תפרי"ח, תולדות החכמים, עמ' 306 ואילך. גם בין בעלי התוספות היתה התופעה שכיחה. ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות, מהדורה רביעית מורחבת, ירושלים תש"ם; וראה גם בספרו המצוינת להלן, בהערה 94.

84 ראה: י' דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכ"ח, עמ' 20–9; H. Soloveitchik, 'Three Themes in the *Sefer Hasidim*', *AJS Review*, I (1976), pp. 311–357; 'תאשמע' מצות תלמוד-תורה כבעיה חברתית-דתית בספר חסידים', בראילן, יד-טו (תשל"ז), עמ' 98–113. על השקפת עולמם החברתית ראה: I. G. Marcus, *Piety and Society: The Jewish Pietists of Medieval Germany*, Leiden 1981

85 כך, למשל, נשתנו לתכלית זו דבריו של ר' חמא בר' חנינא: 'כשהקב"ה משרה שכינתו, אין משרה אלא על משפחות מיוחסות שבישראל' (קידושין ע"ב). במקורם באו הדברים להוציא משפחות שנתערבבו בהם נזכרים. כך גם פירש רש"י שם: 'משפחות שהם ישראל גמורים'. ברשימת היחס שבכתב יד מינכן

התופעה מצויה גם ברשימות יוחסין שנשתמרו מאותם ימים. סוגיה זו כולה – אף שינקה גם ממורשתה של אשכנז הקדומה – איננה שייכת למסגרת דיוננו כאן, על אף חשיבותה הרבה והעניין שיש בה.

מה היה יחסה של החברה בכללותה אל תופעת הורשת המנהיגות הרוחנית? במיוחד אמורים הדברים בבבל, בארץ ישראל ובאשכנז. לא מצינו במקורות הסתייגות מפורשת ממנה או ביקורת עקיפה עליה, עד סוף המאה הי"א. יש לתלות תופעה זו בשני גורמים עיקריים: (א) מיעוטם של תלמידי חכמים ככלל בחברה היהודית, דבר שהקטין את התחרות על המישרות ואת מידת העניין של החברה כולה בקיומה של התופעה. אין לחטוא בעניין זה באנאכרוניזם. המציאות האידיאלית המצויה בכמה מחקרים על חברה יהודית באותם ימים המורכבת ברובה מתלמידי חכמים, אין לה על מה שתסמוך, לא לגבי המרכזים שבארץ ישראל ולא לגבי קהילות גרמניה. אף אין לפרש כן את דבריהם של בנימין מטודילה ושל ר' פתחיה מרגנסבורג לגבי בבל, ואין ללמוד כן משאלה שהופנתה אל ר' יהודה הכהן לגבי גרמניה⁸⁶. עשירי היהודים שעלו לגדולה בח'ליפות העבאסית ורכשו להם עמדות כוח והשפעה בחצר הח'ליפות, התחרו ביניהם על רכישת עמדת השפעה גם בתוככי החברה היהודית, כולל הישיבות הבבליות, אך נמצאו להם אפיקים מספיקים של פעולה בתחומים הכלכליים ובמעשי שתדלנות למען כלל ישראל⁸⁷. ספק אם זקוקים היו, ומסוגלים היו לפי כישוריהם, לשמש גם בקריירה של מנהיגות רוחנית-דתית. עובדה היא, שלמרות כוחם הרב, מצינו רק מקרה אחד של חצרן שניצל את ממונו והשפעתו לחדור לתוך עולם הישיבות⁸⁸. (ב) המציאות בחברה הנוצרית הסובבת, בארצות האסלאם ובאירופה הנוצרית, חברות שהושתתו מלכתחילה באותם ימים על זכויות יתר של מעמדות שונים בתוכן. אי השוויוניות נתפסה על ידי הבריות כמציאות טבעית ומקובלת. ומה עוד שמשפחות אצולה אוליגארכיות קיבלו זכויות יתר ומעמד חברתי מועדף במקומות רבים⁸⁹.

לתלמוד הבבלי נלמד מדברים אלה על מעלתן של המשפחות המיוחסות בתורתן, בתלמידי החכמים שנמנו עם בניהן ועל הורשת התורה לצאצאיהן הבאים. ראה דקדוקי סופרים למסכת ברכות (לעיל, הערה 71), עמ' 30–31.

86 בנימין מטודילה (לעיל, הערה 26), עמ' לח: 'וביניהם חכמים גדולים וראשי ישיבות מתעסקין בתורה...'; פתחיה מרגנסבורג (לעיל, הערה 15), עמ' 8: 'ויש לראש הישיבה כאלפים תלמידים בפעם אחת וסביביו חמש מאות ויותר'. תשובת ר"י הכהן, כלי-בו, סימן קמב. איגוס ניסה ללמוד מכאן שרוב בני הקהילה היו תלמידי חכמים (מובא בספרו: I. A. Agus, *Urban Civilization in Pre-Crusade Europe*, II, New-York 1965, p. 466), אך אין ניתוחו מחייב. ראה בספרי חכמי אשכנז הראשונים (לעיל, הערה 46), עמ' 22–23. על העניין כולו ראה במאמרי: 'עבריינים ואלמים בחברה היהודית באשכנז הקדומה והשפעתם על סדרי הדין', שנתון המשפט העברי, ח (תשמ"א), עמ' 135 ואילך, ובהערה 2 שם.

87 ראה: W. Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of Medieval Islam*, London 1937; וכן בספרי על ראשות הגולה (לעיל, הערה 16), עמ' 129 ואילך.

88 ר' אהרן בן סרג'אדו. כך עולה מדבריו של ר' נתן הבבלי, נויבאור (לעיל, הערה 11), ב, עמ' 82. על איש זה ופעלו ראה: מ' גיל, 'רב אהרן הכהן גאון בן יוסף ובניו עלי ואברהם', ספונות, א [טז] (תש"ם), עמ' 23–9.

89 על המצב בארצות האסלאם ראה בספרות הנוכרת לעיל, הערה 30; על אירופה הנוצרית ראה: M. Bloch, *La société féodale*, I-II, Paris 1939–1940; ובספרות הנוכרת לעיל, בהערות 1, 55, 66, 74.

עם זאת קשה להניח, שבין כותלי הישיבה עצמה לא התעוררו מתחים על רקע הורשת המנהיגות הרוחנית. באיגרת רב שריירא גאון נשתמרו רמזים על כך, והדעת נותנת כי מעשהו של רב אחא משבכחא, שנטש את הישיבה כביטוי של מחאה ועלה לארץ ישראל, לא היה מעשה יחיד מסוגו.

ובאשר לאשכנז, יש להניח כי בעיקרו של דבר היה בקבלת ההורשה השושלתית משום מעשה וולונטארי מצדן של השכבות האחרות, שהרי בהדרגה גדל מספרן של משפחות חדשות, שרכשו להן עמדות כוח בשל גידול מעמדן הכלכלי. נראה כי הם ויתרו גם על מקום בהנהגת הקהילות. עובדה היא, כי שכבות אלה לא הסכימו לקבל על עצמן סדרים שונים בארגון הקהילה, בעיקר בכל הנוגע לסדרי הכלכלה, כאשר היה בכך, לדעתם, כדי לקפחם. במאבקים נמשכים הם הצליחו לבטל חלק ניכר מן הסדרים המפלים שנתקבלו בדורות ראשונים. במיוחד אמורים הדברים בתקנת ה'מערופיה', זכות מונופולין, שהקנתה זכויות כלכליות רבות ערך למתיישבים הראשונים וקיפחה את חלקם של המהגרים החדשים. לעומת זאת, לא מצינו עדויות של ממש על מתיחות שמקורה בהעדפת אותן משפחות בכל הנוגע לעמדות הבכורה שהיו להן בהנהגה הרוחנית של קהילות שו"ם⁹⁰.

עם זאת, קיים ספק מה במסקנותינו אלה ביחס לתגובת שאר השכבות בחברה היהודית, והדברים צריכים להתקבל כהשערה בלבד ומתוך זהירות. שאלת ה־argumentum silentio עולה כאן במלוא חריפותה, ואפשר ששתיקת המקורות איננה מקרית. מקורות אלה נכתבו על ידי אותם חוגים מנהיגים מקרב חכמי הישיבה וראשיה, שהם לעניין זה נוגעים בדבר. אף אם היו ערעורים על ההורשה, קשה להניח שהם היו משמרים אותה בכתביהם⁹¹. אך ניתן לשער, כי בדבריהם היינו מוצאים לימוד זכות על התופעה והגנה עליה בעקיפין, מעין אותו רמז עקיף ורב־משמעות שנשתמר בפיוטו של ר' שמעון בן יצחק בן אבון – גדול פייטני אשכנז הקדומה, שפעל בראשית המאה ה'א' – כנגד אלה שיצאו נגד הנהגתה המסורתית של קהילת מגנצא⁹².

מאלפת היא העובדה, כי במאה ה'י"ג אכן היו כאלה בתוך עולמם של חכמים שיצאו, ובחריפות יתירה, כנגד תופעת ההורשה במנהיגות הרוחנית, כפי שעולה ממקור מעניין שנתפרסם לאחרונה⁹³. התערעורת כוחה של המנהיגות המסורתית בחברה היהודית ובחברה

90 ראה מאמרי הנזכר לעיל, בהערה 13, עמ' יב-טז.

91 אין בכך כדי לסתור את דברינו הנ"ל (הערה 62) באפיון אשכנז הקדומה. שם המדובר בשאלת ההתעלמות מדברי תורתם של חכמים שלא נמנו עם המשפחות המיוחסות, וההבדל בין השניים גדול. פיוטיו של ר' שמעון בן יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין תחרי"ץ, עמ' קסב-קסג. ר' שמעון יצא בהתקפה חריפה ביותר על קבוצה מסוימת בתוך הקהילה היהודית. הוא מאשים קבוצה זו בפלגנות, בצביעות, בגאווה ועוד. אך לא נשתמרו בפיוט זה ידיעות ברורות על הרקע לאותו מאבק. את השערותי בעניין זה הבאתי במאמרי הנזכר לעיל, בהערה 13, עמ' יג-יד.

93 M. Saperstein, 'The Earliest Commentary on the Midrash Rabbah', in: I. Twersky (ed.), *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, I, Cambridge Mass. 1982, pp. 288-290. יש במקור זה ביקורת כפולה: הן על הורשת ההנהגה הציבורית והן על הורשת המנהיגות הרוחנית

הנוצרית באותה עת, וביתר שאת במאות ה'ד-הט"ו – בעיקר בשל עליית כוחו של מעמד העירונים וכוחן של הגילדות – משמשת רקע נאות להתפתחות זו. לכן, ספק רב אם רשאים אנו להקיש ממקור זה על המציאות בקהילות אירופה במאה ה'א. אף אפשר שהתפתחות זו, והדומות לה בתקופה מאוחרת יותר, נבעו מן השינויים שחלו במעמד הרבנות לאחר 'המוות השחור'. התפתחות זו מאופיינת במספר מרכיבים בולטים: הפיכתה לרבנות 'מקצועית' בעיקרה; הפולמוסים החריפים בין החכמים לבין עצמם; הנכונות בחברה היהודית ככלל לבקר את מעשיהם והכרעותיהם של חכמים, והנישואין של משפחות חכמים בינן לבין עצמן. נישואין אלה הגדילו מחד גיסא את השושלות המשפחתיות של חכמים בהנהגת הציבור, אך מאידך גיסא הביאו לירידת משקלם בקהילות שונות של ישראל⁹⁴.

(נביאים): 'לא כדעת החכמים בעיניהם בני עמנו הנמשכים אחר התורה בלתי הכנה והשתכלות להבין ממנה קושט דברי אמת, וילכו בחקות הגוים להיות להם בני הנביאים והנשיאים הביאו במקום האבות אשר כן עשו ונקרא בהם שמם שם נשיא, ואף אם היות בן שואף רוח מבקר עד לערב ולא ראה לבו בעוד יומם חכמה ודעת ויקומו לצחק בקוביא לילה ללילה ואל ישעו בדברי הבל ושחוק כל הדברים יגיעם. ויקרא שמו בתוך עמיו נשיא על היות האב נשיא אלהים על חכמתו ומעלתו אשר תעוז לו לקראו נשיא ועל היותו האב גדול ורב נגיד היה עליהם. ועל הבן אשר קם אחריו וארח לחברה עם אנשי בלי לב שם ילמדו לשונם עליו לשון שקר לקראו נשיא, כי שם נשיא מורה גדולה ומעלה יתרה נודעת בו, ואם אין מעלה נודעת בו איך יקרא נשיא? לא נאה לכסיל כבוד. עוד זאת עושים שיחללו עליו את יום השבת וספר התורה: כי יקום בו ביום לקרא בתורה וזה שמו אשר יקראו חזן בית הכנסת לעיני כל העם נשיא ליום, וברכו אלהים ויהתלו בו כהתל באנוש לכבד עם ספרו את אשר שנא על אשר לא מלא מקום הוריו'. השווה גם מה שכתב ספרשטיין על עניין זה בספרו: *Decoding the Rabbis*, Harvard 1980, pp. 169–175.

94 על הרקע ההיסטורי הכללי להתפתחות זו בגרמניה ראה: מ' ברויאר, 'מעמד הרבנות בהנהגתן של קהילות אשכנז במאה ה'ט"ו', ציון, מא (תשל"ו), עמ' 47–67; 'תא-שמע', קווים לאופייה של ספרות ההלכה באשכנז במאות ה'ג-ה'ד', עלי ספר, ד (תשל"ז), עמ' 20–41; 'א דינרי', חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ד. לדיון חשוב חדש ראה: י' יובל, 'רבנים ורבנות בגרמניה 1350–1500', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ה. על נישואין בתוך חוגי משפחות החכמים והשפעתם על מבנה החברה, ראה עדותו החשובה של ר' יהודה בן אשר בצוואתו: 'ושמעתי שאחד מבני דודי הר' חיים ז"ל נשא באשכנז והיו בחופתו כת"ק אנשים ונשים שהיו כולם קרובים. והרחוקים שבהם היו רביעי ברביעי' (אברהם, צוואות גדולי ישראל, ב, פילאדלפיה תש"ח, עמ' 188–189).